

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

UIT DE INHOUD:

- **E. JONKER, HET MODERN IMPERIALISME**
- **HAD NEDERLAND EEN KOLONIALE IDEOLOGIE? DRIE BIJDRAGEN VAN J. VAN GOOR, P.J. DROOGLEVER EN G.H.A. PRINCE**
- **P.C. EMMER, NEDERLAND EN DE EXPANSIE VAN EUROPA**
- **M.A. WES, KLEINE CULTUURHISTORISCHE VERKENNING**
- **ERASMUSPRIJS 1977**
- **M.J. TEN BERGE, EEN NIEUW BOEK OVER LO-DEWIJK XIV**
- **MEDEDELINGEN**
- **BOEKBESPREKINGEN**
- **ADVERTENTIES**

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

18e JAARGANG - 10 - 1977

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. J. BOUWSMA, *voorzitter*, Brokmui 40, Dokkum, tel. 05190-3598.

MEVR. DRS. E.J. KARREMAN, *1e vice-voorzitter*, Van Limburg Stirumstraat 13, Utrecht, tel. 030-514052.

J.P.M. HENKES, *2e vice-voorzitter*, *Mavocommissie*, Kerkendijk 96 b, Someren Heide, tel. 04937-3230.

MEVR. M.I. RÖDER, *1e secretaresse*, Van Tuyl van Serooskerkenstraat 113, Voorburg, tel. 070-861890.

DRS. J. DREWES, *2e secretaris*, Bachlaan 58, Alkmaar tel. 072-112015.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

postrekening 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N. Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

DRS. G.J. SLOOTWEG, *redactie kleio*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047.

DRS. J. BAALBERGEN, *Didaktiekcommissie*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.

DR. F.G.G. GOVERS, *Pedakcommissie*, Elzenstraat 12, Uden (N.BR.) tel. 04132-64117.

M.J. VAN VELZEN, *Onderwijsadviescommissie*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.

K. VAN DIJK, De Hoghe Weijdt 13, Heiloo, tel. 072-333570.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

contributies vanaf 1 januari 1977.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 60,—

b. docenten mavo

f 40,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 35,—

Aspirantleden: (Maximum 4 jaar)

f 30,—

Echtparen:

f 60,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

DRS. G.J. SLOOTWEG, *voorzitter*, Van Kinsbergenlaan 21, Baarn, tel. 02154-15047

DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, Zoelen (Gld.), tel. 03448-686.

J.L. FRIELING, *penningmeester*, Pr. Beatrixlaan 31, Oegstgeest, tel. 071-152794.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, Maasstraat 72A3, Amsterdam, tel. 020-715133.

J. HARDERWIJK, Dorpstraat 54, Oud-Zuilen, post Maarssen, tel. 030-432876.

DRS. P. VAN HEES, Utrecht.

DR. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 50,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen, opgeven aan: **J.W. Geldof, Veenendaalkade 256, 's-Gravenhage, tel. 070-674100.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

AANMELDING DEELNEMERS CURSUS HER- EN BIJSCHOLING

In september 1978 hoopt de V.G.N. te kunnen starten met de tweede ronde van de bijscholingscursus nieuwe stijl. Het is misschien gewenst om nogmaals in het kort iets te vertellen over het doel en de opzet van de cursus.

De bijscholingscursus heeft zijn ontstaan te danken aan de wensen van twee groepen geschiedenisleraren. De eerste groep is vooral geïnteresseerd in didaktische bijscholing. Daarvoor zijn in Nederland te weinig voorzieningen, en de mogelijkheden die er waren zijn financieel onhaalbaar gebleken. De tweede groep heeft vooral belangstelling voor vakwetenschappelijke bijscholing, voor resultaten van recent wetenschappelijk onderzoek. Hiervoor funktioneerde tot 1977 de "Post-Academiale Vorming". Het vinden van gekwalificeerde sprekers voor deze kringbijeenkomsten bleek op den duur een steeds moeilijker taak. Ook vanuit de kringen van de Post-Academiale werd in de loop van de jaren zeer vaak de wens vernomen om meer mogelijkheden te scheppen in te gaan op de vraag hoe wetenschappelijke inzichten ook in de klas zouden kunnen en moeten functioneren. De moeilijkheden met de bestaande bijscholingsactiviteiten en de wenselijkheid vakwetenschap en didaktiek te combineren heeft tot de opzet van deze bijscholingscursus geleid. Het Departement verstrekt er de middelen toe en de V.G.N. heeft de organisatie ter hand genomen.

Het is de bedoeling dat de bijscholingscursus opnieuw in alle V.G.N.-kringen wordt georganiseerd. Een en ander hangt wel af van de aanmelding. Het departement hanteert als norm een minimum van 20 aanmeldingen per cursusplaats.

De programmacommissie streeft ernaar dat in elke V.G.N.-kring per cursusjaar 2 onderwerpen aan de orde worden gesteld. Bij de keuze van deze onderwerpen wordt zoveel mogelijk rekening gehouden met de wensen van de cursisten. Ook de cursusavonden worden zoveel mogelijk in onderling overleg vastgesteld.

Aan elk onderwerp worden drie avonden besteed. Dit geldt niet voor het onderwerp verstedelijking en voor de didactiekcursus. Deze duren elk zes avonden.

Voor de eerste avond ontvangen de deelnemers het cursusmateriaal. Van de deelnemers wordt verwacht dat zij dit materiaal van te voren bestuderen.

Op deze eerste avond is de schrijver van de lesbrief of een andere deskundige binnen het specialisme van het onderwerp aanwezig. De deelnemers kunnen hem vragen stellen, nadere informatie of verheldering, en met hem rond vakwetenschappelijke zaken in discussie treden. Het ligt voor de hand dat al op deze eerste lesavond verband wordt gelegd met het onderwijs, en wel in deze zin: de discussie zou enige helderheid moeten brengen over de vraag waarin de nieuwe wetenschappelijke inzichten verschillen van de gebruikelijke zienswijzen, zoals deze bijvoorbeeld hun neerslag hebben gevonden in de gebruikelijke schoolboeken.

De tweede en derde avond worden besteed aan didaktische verwerking. Het gaat er dan om de nieuwe inzichten, die relevant zijn voor het onderwijs, in te passen in de be-

staande lesmethodieken. Handelt de lesbrief bijvoorbeeld over recente historiografie van de koude oorlog, dan gaat het er bij de didaktische verwerking om, het onderwerp "koude oorlog" didaktisch gestalte te geven, met inbegrip van de nieuwe inzichten over dat onderwerp. De wijze waarop deze didaktische verwerking gebeurt, hangt af van de keuze van de groep zelf. Daarbij moet men ervan uitgaan dat de cursusleider meestal geen specialist in het onderwerp noch vakdidacticus is. Hij is alleen gespreksleider. Hij leidt de bijeenkomst, doet voorstellen over de wijze waarop het onderwerp wordt aangepakt, maar is niet de deskundige, van wie men een cursus krijgt.

Ten aanzien van de didaktiekcursus en t.a.v. het onderwerp verstedelijking is enige toelichting noodzakelijk.

In het cursusjaar 1976-'77 heeft de V.G.N. een tien avonden durende didaktiekcursus georganiseerd. Op veler verzoek opent de programmacommissie de mogelijkheid om deze in verkorte vorm te herhalen. Totale duur zes avonden.

Het onderwerp verstedelijking is ontwikkeld door het Centrum voor maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit. De inhoud van dit onderwerp laat zich als volgt omschrijven.

Verstedelijking:

Steden komen reeds lang voor in de geschiedenis van de mens. Zodra de technische omstandigheden het toelaten (voldoende voedsel beschikbaar om een niet-agrarische bevolking te voeden b.v.) gaan mensen zich concentreren in nederzettingen. Het is daarom niet toevallig dat de economische ontwikkeling van een samenleving weerspiegeld wordt in de verstedelingsgraad.

In de loop van de negentiende eeuw neemt het verstedelingsproces een vorm aan die voordien ongekend was. Miljoenensteden ontstaan en door de suburbanisatie verstedelijkt ook het platteland. Gezien de problemen die hieruit voortvloeien, wordt in de colleges vooral de aandacht gericht op steden in de negentiende en twintigste eeuw.

Het is de bedoeling dat het aangeboden materiaal (teksten, foto's, grafieken e.d.) de deelnemers de mogelijkheid biedt om een lesprogramma en leerlingenboek samen te stellen.

Totale duur: zes avonden.

Tot slot nog enkele zakelijke mededelingen.

Het lesmateriaal wordt behalve bij de didaktiekcursus betaald door het Departement. Deelnemers aan de didaktiekcursus moeten aanschaffen: "Geschiedenis op school", een uitgave van de firma Wolters-Noordhoff.

De aanmelding voor de cursusplaats Utrecht zal wat anders verlopen dan bij de overige V.G.N.-kringen. Leraren die in deze cursusplaats willen deelnemen, zullen worden uitgenodigd voor een kennismakingsavond, waarop in gezamenlijk overleg onderwerp en werkwijze worden gekozen.

Namens de programmacommissie,

A.L. Verhoog.
(hoofdcoördinator).

E. Jonker
HET MODERN IMPERIALISME
Een Overzicht Van Bestaande Verklaringen

Het begrip 'imperialisme' is, als zoveel historische verzameltermen, niet eenduidig. De opvattingen over wat 'imperialisme' is zijn legio, evenals de verschillende inzichten in de oorzaken en de uiteenlopende interpretaties over de aard en de gevolgen ervan. Niet voor niets kan dan ook gesproken worden van de 'imperialisme-discussie', die vooral onder historici en economen gewoed heeft en nog voortduurt.

De imperialisme-discussie wordt gedomineerd door de — voornamelijk marxistisch geïnspireerde — economische verklaring van het imperialisme, dat dan wordt opgevat als een specifieke (zelfs: de laatste) fase van het kapitalisme. Uiterlijke kenmerken van deze fase zijn de economische en/of politieke overheersing en uitbuiting van onderontwikkelde gebieden door de geïndustrialiseerde, kapitalistische mogendheden. De oorzaken van deze uitbuiting liggen volgens deze marxistische visie in de ontwikkeling van het kapitalisme, dat in zijn imperialistisch stadium de overheersing van economisch achtergebleven gebieden nodig heeft, maar daarbij tegelijkertijd zijn eigen doodslok luidt.

Tegen deze gelijkgeschakeling van kapitalisme met imperialisme en al zijn onwenselijke 'bijverschijnselen' als onderdrukking, politieke willekeur, geweld, racisme en dergelijke rijst verzet, veelal uit de hoek van auteurs, die het kapitalisme minder onwelwillend beschouwen dan de marxisten. Hun tegenaanval verloopt grofweg langs twee lijnen. Ten eerste is er de poging om 'imperialisme' te beschouwen als iets van alle tijden, als overheersing van het éne volk door het andere, voortkomend uit niet-economische oorzaken. De andere weg van kritiek op de marxistische verklaring is directer: getracht wordt aan te tonen, dat de marxistische visie niet met de feiten in overeenstemming is en dus in z'n geheel verworpen moeten worden. In beide gevallen resulteert dit in een vrijpleiten van het kapitalisme van imperialistische smetten. In deze visies is echter sprake van een andere definitie van het imperialisme dan bij de marxisten. Voor de laatsten betekent imperialisme een historische ontwikkelingsfase van kapitalisme, die zich onder meer uit in overheersing van onderontwikkelde gebieden. Voor hun tegenstanders is imperialisme òf geen historische categorie (want van alle tijden), òf het beslaat alleen het verschijnsel van overheersing van onderontwikkelde gebieden, vaak nog teruggebracht tot formele, politieke dominantie.

Als reactie tegen deze aanvallen op de marxistische interpretatie van het imperialisme kunnen we de ontwikkeling zien van neo-marxistische imperialisme-visies, die vast blijven houden aan de uitgangspunten van de oudere marxistische theorie, maar de empirische kritiek op die visies voor een deel overnemen en inbouwen in hun eigen verklaringen.

Dat de imperialisme-discussie zo'n taai en hardnekkig leven leidt, hangt samen met de politieke dimensie ervan. De polemiek over de aard en de oorzaken van het imperialisme heeft meer dan een louter scholastische waarde: door de koppeling van imperialisme en kapitalisme is het begrip 'imperialisme' nog steeds een belangrijk theoretisch raamwerk voor de verklaring van de historische ontwikkeling én de toekomst van de geïndustrialiseerde, kapitalistische landen. Vandaar ook het verzet tegen deze opvatting van 'imperialisme', die nog steeds een belangrijke rol speelt bij ideologische conflicten over de aard en de richting van de ontwikkeling van de kapitalistische wereldeconomie. De politieke geladenheid van deze discussie valt ook terug te vinden in de nadruk, die bij vrijwel alle oudere en bij veel van de nieuwere imperialismetheorieën ligt op de ontwikkeling in het kapitalistische

westen zelf; de gevolgen van het imperialisme voor de 'derde wereld' krijgen veel minder aandacht (laat staan, dat de onderontwikkelde gebieden een rol toebedeeld zouden krijgen bij de oorzaken van het imperialisme.).

Het doel van dit artikel is, om een aantal van de oudere economische verklaringen van het imperialisme, de aanvallen erop van niet-marxisten en de aanpassingen ervan door neo-marxisten de revue te laten passeren. Daarbij zal ook aandacht besteed worden aan een aantal empirische onderzoeken naar het imperialisme, en aan de gevolgen die deze m.i. voor de besproken visies hebben. Referentiekader van deze bespreking vormt, evenals de inhoud van de meeste te bespreken visies, de theoretische constructie die wij kennen als het 'modern imperialisme', grofweg in de periode 1870-1914. Dat deze omschrijving van het onderwerp 'imperialisme' wordt genomen is niet toevallig: het is min of meer de marxistische afbakening van het imperialisme als een specifiek historisch fenomeen, en die opvatting is — zoals gezegd — bepalend geweest voor de imperialisme-discussie, ook al vanwege de erdoor uitgelokte reacties. Zo worden ook de theorieën over het neo-imperialisme in hoge mate beïnvloed door de hieronder te bespreken visies op het modern imperialisme.

I-DE ECONOMISCHE VERKLARING: HOBSON, HILFERDING, LUXEMBURG EN LENIN

Als pionier van de economische verklaring van het modern imperialisme wordt meestal *J.A. Hobson* genoemd, en schrijver dezes sluit zich bescheiden (en gemakzuchtig) bij deze traditie aan. Hobson probeert een verklaring te geven voor de grote imperialistische annexatiegolf in het laatste kwart van de 19e eeuw, en houdt zich alleen bezig met de verwerving van kolonies door Groot-Brittannië. Hij onderkent een duidelijke breuk met het oudere kolonialisme, dat leidde tot expansie door middel van volksplantingen en handelsnederzettingen, en hij onderscheidt dit van het moderne imperialisme, dat wil voor hem zeggen de formele annexatie van nieuwe gebieden na $\pm$ 1880. Hobsons boek "*Imperialism. A Study*" verscheen in 1902 en draagt duidelijk de sporen mee van de ervaringen, die hij opdeed in de Boerenoorlog, zoals we nog zullen zien.

Waaruit valt nu de modern-imperialistische annexatiegolf van nieuwe gebieden te verklaren? Allereerst, zegt Hobson, moet geconstateerd worden, dat het imperialisme, globaal genomen, niet winstgevend is voor de Britse handel, laat staan noodzakelijk als afzetgebied voor warenexport. Van de Britse export gaat het merendeel naar andere geïndustrialiseerde landen of naar oudere kolonies (India, Canada, Australië, Kaapkolonie); de nieuw verworven gebieden nemen maar een miniem gedeelte van Englands export af (zo'n vier procent). Engelse importen vanuit de nieuwe kolonies zijn ook niet indrukwekkend: er komt slechts rond één procent van de totale importen in Groot-Brittannië vandaan. Gemeten over de laatste helft van de 19e eeuw geven deze cijfers dan ook nog een relatieve daling te zien ten opzichte van de totaalcijfers. Reden voor Hobson om te concluderen dat het economisch resultaat van het modern imperialisme weinig winstgevend is: "The distinctive feature of modern Imperialism, from the commercial standpoint, is that it adds to our empire tropical and sub-tropical regions with which our trade is small, precarious and unprogressive." ¹⁾

Het economisch gewin van het imperialisme mag dan gering zijn, de kosten zijn aanzienlijk, en daar draait de Britse belastingbetaler voor op. De staat draagt de kosten van verovering, bestuur en verdediging van de kolonies. Aangezien op nationale schaal de baten van het imperialisme de kosten niet dekken, moeten we wel concluderen volgens Hobson, dat de algemene economische belangen ondergeschikt gemaakt worden aan specifieke belangen van invloedrijke groepen. En dat zijn, naast de bewapeningsindustrie en

bepaalde export-industriën, de 'hogere standen', zoals leger- en marinekringen, bestuurs-ambtenaren en dergelijke, die bij het imperialisme garen spinnen. Hobson citeert met instemming de typering van James Mill voor dit soort kolonialisme, als zijnde "... a vast sytem of outdoor relief for the upper classes."²)

Dit is echter niet het hele verhaal. Er is wel degelijk een belangrijke economische impuls voor het modern imperialisme, zegt Hobson, en dat is de *kapitaalexport*. Anders dan bij de warenexport, zijn deze investeringen wel economisch significant en leveren ze ook hoge winsten op.³) Weer wijst Hobson erop, dat de winsten op deze investeringen behaald worden op kosten van de staat, die ze beschermt met gemeenschapsgeld. Verder roept hij een beeld op van een nogal samenzweerderige 'haute finance', die almachtig is en de 'gewone' investeerders manipuleert.

De kapitaalexport wordt door Hobson geweten aan de rationalisatie van de productie en de trustvorming in de industrie. Hierdoor ontstaat enerzijds overproductie, anderzijds een surpluskapitaal (steeds meer in minder handen), waarvoor binnen het systeem geen plaats meer is: ergo de 'noodzaak' tot export van kapitaal. Hierbij wordt echter uitgegaan van de veronderstelling, dat de binnenlandse markt verzadigd is en niet in staat is om een groeiende productie te absorberen. Die veronderstelling acht Hobson onjuist. De binnenlandse markt is wel degelijk in staat om te expanderen en de groeiende stroom van produkten op te nemen, als er maar gewerkt wordt aan een vergroting van de consumptiemogelijkheden, door middel van inkomenshervormingen: "It is not industrial progress that demands the opening up of new markets and areas of investment, but maldistribution of consuming power which prevents the absorption of commodities and capital within the country."⁴)

Door sociale hervormingen kan de consumptie opgevoerd worden en is kapitaalexport, en daarmee imperialisme, niet meer nodig. Maar het imperialisme blokkeert juist deze hervormingen. De gevestigde belangengroeperingen, die economisch te winnen hebben bij het imperialisme, voelen ook niets voor sociale hervormingen in het thuisland, die hun geprivilegeerde positie aldaar kunnen bedreigen. En dat is in feite Hobsons hoofdbezwaar tegen het imperialisme: niet zozeer de uitbuiting van vreemde volkeren, alswel de gevaren voor de Engelse maatschappij van 'small democracy' in een vreedzame wereld van vrijhandel. Het imperialisme, met al zijn autoritaire, militaristische trekken bedreigt uiteindelijk ook de democratie in Groot-Brittannië. Het is in strijd met de belangen van het volk, en zelfs met die van de 'normale' kapitalisten; alleen parasitaire belangengroepen hebben er baat bij.

De geldigheid van Hobsons verklaring komt nog ter sprake bij de behandeling van de algemene kritiek op de economische verklaring van het imperialisme, maar er kan hier al wel iets over opgemerkt worden. Hobsons hoofdoorzaak voor het imperialisme, de kapitaalexport, is m.i. niet houdbaar in het licht van de feiten. Hobson heeft zich hier duidelijk te veel laten leiden door zijn ervaringen in Zuid-Afrika, waar tijdens de Boerenoorlog sprake was van spectaculaire economische belangen (diamanten) en duistere machinaties van pressiegroepen. Hij heeft de daar verkregen inzichten te gemakkelijk veralgemeniseerd. Dat betekent, dat Hobsons oplossing: bestrijding van de onderconsumptie, waardoor kapitaalexport overbodig wordt, niet automatisch hoeft te leiden tot opheffing van het imperialisme. Bovendien kan vastgesteld worden, dat in de Keynesiaanse economie van na W.O. II de onderconsumptie welhaast tot overconsumptie is geworden, terwijl dat niet geleid heeft tot het verdwijnen van het verschijnsel 'kapitaalexport'. Ook daar laat Hobsons verklaring ons dus in de steek.

Hobsons theorie wordt vaak vooral van belang geacht vanwege de invloed die hij zou hebben op de later ontwikkelde en veel dominanter geworden marxistische imperialismeverklaringen. Nu valt bij Lenin die invloed wel aan te wijzen, maar bij vroegere marxistische analyses, een andere belangrijke bron waaruit Lenin putte, is die invloed niet of nauwelijks aan te geven. Deze marxistische theoretici, waarvan Hilferding en Luxemburg de belangrijkste zijn, beschouwen niet, zoals Hobson, het imperialisme als een aberratie van het kapitalisme, die binnen het systeem op te lossen viel. Zij verwierpen het kapitalisme als geheel, en zagen het imperialisme als een onontkoombaar uitvloeisel ervan.

R. Hilferding geeft in zijn "Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus" (1910) een analyse van op dat moment nieuwe ontwikkelingen binnen het kapitalisme, leidend tot grootschaligheid, concentratie en monopolisering in het bedrijfsleven. Tegelijkertijd probeert Hilferding hiermee een oplossing te geven voor het almaar uitblijven van de socialistische revolutie, door aan te geven, hoe het kapitalisme zijn bestaan wel kan verlengen, maar uiteindelijk toch gedoemd is ten onder te gaan. Die analyse van de economische ontwikkeling verloopt bij Hilferding ongeveer als volgt.

Doordat de industrie gaat werken met steeds grotere produktie-eenheden ontstaat de behoefte aan steeds grotere financieringsoperaties: dat wil zeggen aan banken, die in staat zijn veel kapitaal te verschaffen. Om aan deze vraag vanuit de industrie te kunnen voldoen, vindt er in het bankwezen een concentratie plaats: via fusies worden bankcombinaties gevormd, die in staat zijn om aan de grote vraag naar kapitaal vanuit de industrie te voldoen. Deze omstandigheid stimuleert de industrie weer tot investeringen in nog grootschaliger produktie en versterkt de concentratietendens. Hierdoor wordt de behoefte aan kapitaal weer groter, en dus de invloed van de banken op het industriële proces ook. Er vindt een versmelting plaats van financiële en industriële krachten, in de vorm van '*Finanzkapital*', dat Hilferding als volgt defineert: "Ich nenne das Bankkapital, also Kapital in Geldform, das auf diese Weise in Wirklichkeit in industrielles Kapital verwandelt ist, das Finanzkapital." ⁵)

Door de concentratietendens in industrie en bankwezen verdwijnt de vrije concurrentie en dat heeft economische gevolgen: enerzijds kunnen door de concentratie de produktiekosten omlaag gebracht worden, anderszijds kunnen door monopolistische prijsafspraken de winsten hoog blijven. Bij vrije concurrentie zouden de verbetering van de techniek en de tendens naar grootschaligheid in de industrie geleid hebben tot een gedwongen uitbreiding van de produktie en zodoende tot enorme overproduktie. Bij monopolisering ligt dat anders: de produktie kan daar beperkt worden, terwijl de kostenfactor verlaagd kan worden, wat dan toch leidt tot een verhoogde winstmarge. Terwijl er zo meer kapitaal gevormd wordt, vermindert uiteindelijk de vraag naar kapitaal. Immers de kartels zullen hun produktie beperkt houden (uitgaande van een verzadigde, statische binnenmarkt), en weinig behoefte hebben aan investeringen. De nog niet gekartelleerde industrie zal haar produkten slechts tegen lage winsten af kunnen zetten (i.v.m. de slechte concurrentiepositie t.o.v. de kartels), met als gevolg lage winstverwachtingen en dus weinig investeringen.

Wat dan ontstaat, is een groeiendé hoeveelheid surpluskapitaal, waarvoor binnenslands geen empooli valt te vinden. De oplossing voor dit probleem ligt in de *kapitaalexport*. Deze gaat bij voorkeur naar onderontwikkelde landen: daar bestaat de mogelijkheid om veel kapitaal te investeren, bovendien zijn er gunstige omstandigheden voor het behalen van hoge winsten (goedkope grondstoffen en arbeid).

Afgezien van de algemene kritiek op de economische verklaring van het imperialisme, (die nog volgt), moet er hier op gewezen worden, dat Hilferding de Duitse situatie veralgemeniseerde. Daar waren de versmelting van bankwezen en industrie en de concen-

tratie en monopolisering ver voortgeschreden, maar dat geldt niet voor andere kapitalistische economieën in die periode. Anders dan bij Hobson staat of valt Hilferdings theorie niet met het feit, dat de kapitaalexport per se naar de in het laatste kwart van de 19e eeuw geannexeerde gebieden moet gaan. Hilferdings definitie van imperialisme is namelijk ruimer dan die van Hobson.

Hilferding heeft zich niet beperkt tot een louter economisch analyse, hij heeft ook aandacht besteed aan sociale en ideologische gevolgen van de door hem geschetste ontwikkeling. De rol van de staat wordt aangepast aan de eisen des tijds: binnenslands het onmogelijk maken maken van vrije concurrentie, in het buitenland het actief stimuleren van kapitaalexport in de vorm van imperialistische concurrentie met andere kapitalistische landen. De bourgeoisie zal, door het verdwijnen van vrije concurrentie en vrijhandel van liberaal tot imperialistisch-nationalistisch worden. Zo zal zij het expansiestreven en de protectie-economie ideologisch kunnen rechtvaardigen door de nadruk te gaan leggen op de superioriteit van de eigen natie en het eigen ras. De 'Mittelstand' zal economisch doodgedrukt worden door de grootindustrie, maar zal zich toch ideologisch blijven identificeren met de bezitters, zij zal de arbeiders als vijanden gaan beschouwen en gaan roepen om een 'sterke staat' ter bescherming van hun vermeende belangen. Het is, in wat andere vorm, dezelfde angst voor een binnenwaarts gekeerd imperialisme als bij Hobson, men kan er zelfs een 'voorspelling' van het nazisme in zien. We zullen elementen uit deze visie van Hilferding terug zien komen bij de neo-marxistische visie van Wehler.

Ondanks deze sombere schets van een 'verrechtsende' samenleving blijft Hilferdings toekomstvisie optimistisch. De voortgaande concentratie en monopolisering zal de vermaatschappelijking van de produktie bewerkstelligen, wat de overname van de produktiemiddelen door de arbeidersklasse zal vergemakkelijken. Als verdere economische expansie onmogelijk wordt, zal enerzijds de onderlinge concurrentie tussen de imperialistische staten sterker worden, anderszijds zullen de klassetegenstellingen in het binnenland scherper worden ('Verelending', ook de middengroepen zullen dan verproletariseren). Gevolg van dit alles: het proletariaat zal de macht grijpen. Anders dan bij zijn gedegen analyse van de ontwikkelingen binnen het kapitalisme, smijt Hilferding bij zijn toekomstvisie nogal sterk met niet-gefundeerde, onontkoombare historische wetten in het rond.

Rosa Luxemburg benadert het probleem van het imperialisme in haar "Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus" (1913) meer vanuit algemene kenmerken van het kapitalistische systeem dan Hilferding, die imperialisme nadrukkelijker koppelt aan een bepaalde fase van het kapitalisme. Voor Luxemburg komt het imperialisme voort uit de noodzaak, die binnen het kapitalisme bestaat tot groei, tot steeds grotere expansie. Het produceren van goederen vindt onder het kapitalisme namelijk niet plaats om consumptieve behoeften te bevredigen, maar om meerwaarde te behalen, dat wil zeggen winst te maken.⁶⁾ En niet zomaar winst, maar steeds meer winst: "Zweck und treibendes Motiv der kapitalistischen Produktion ist nicht Mehrwert schlechthin, in beliebiger Menge, in einmaliger Aneignung, sondern Mehrwert schrankenlos, in unaufhörlichem Wachstum, in einer immer grösseren Menge."⁷⁾ Deze aan het kapitalistische winststreven inherente expansiebedrag wordt versterkt door de voordelen die produktie op grote schaal biedt (lagere kosten, meer meerwaarde) en de concurrentie. Daardoor wordt de tendens tot vergroting van de produktie tot een 'Zwangsgesetz', en leidt de jacht op steeds meer winst tot steeds grotere herinvesteringen van kapitaal, met andere woorden tot kapitaalaccumulatie.

Om echter meerwaarde te kunnen realiseren, om te zetten in geldkapitaal, moeten produkten verkocht worden. De vraag is nu volgens Luxemburg, waar de markt gevonden moet worden voor de almaar wassende stroom van produkten: „... die Frage musz lauten: wo kommt die Nachfrage her, wo ist das Zahlungsfähige Bedürfnis für den Mehrwert?“⁸⁾ Binnen het kapitalisme valt die niet te vinden, aangezien ook Luxemburg uitgaat van de premisse dat de binnenlandse markt statisch is, omdat de lonen (en daarmee de koopkracht) niet noemenswaard zullen stijgen. Daaruit volgt, dat er afzetmarkten gevonden moeten worden buiten het kapitalistische systeem, in onderontwikkelde gebieden, die ook nodig zijn voor de voorziening in goedkope grondstoffen en als uitlaatklep voor het opgehoopte kapitaal. En dan treedt een dialectisch proces in werking: het op groei gebaseerde kapitalisme heeft een niet-kapitalistisch milieu nodig om die groei te kunnen realiseren, maar door de kapitalistische penetratie in en vernietiging van economieën op niet-kapitalistische basis zal uiteindelijk dat niet-kapitalistische milieu verdwijnen. Daarmee wordt verdere groei van het kapitalisme onmogelijk en dus ook het kapitalisme zelf: “Hier beginnt aber die Sackgasse. Das Endresultat einmal erreicht (i.e. een geheel kapitalistische wereldeconomie) ... wird die Akkumulation zur Unmöglichkeit: die Realisierung und Kapitalisierung des Mehrwerts verwandelt sich in eine unlösbare Aufgabe. (...) Daraus ergibt sich die widerspruchsvolle Bewegung der letzten, imperialistischen Phase als der Schlussperiode in der geschichtlichen Laufbahn des Kapitals.”⁹⁾ Dit proces van kapitalistische zelfmoord zal gepaard gaan met steeds heftigere conflicten en oorlogen, en zal uiteindelijk uitlopen op een machtsovername door het proletariaat.

Op Luxemburgs economische visie valt wel het één en ander af te dingen, maar dat zullen we voorlopig nog even laten rusten. Op twee aspecten van haar theorie wil ik nog even de aandacht vestigen, namelijk de rol van het militarisme en de gevolgen van het imperialisme voor de onderontwikkelde gebieden.

De beschouwingen over het militarisme nemen een belangrijke plaats in bij Luxemburg. Het militarisme vormt een ingrediënt van het imperialisme, dat leidt tot een verscherping van internationale conflicten. Naar binnen toe heeft het militarisme een onderdrukkingsfunctie ten opzichte van de arbeiders. Deze twee elementen vinden we bij respectievelijk Hobson en Hilferding ook, maar Luxemburg wijst op een derde functie die het militarisme (en de krankzinnige bewapeningswedloop voor W.O. I) heeft: het creëren van een immens, onverzadigbaar afzetgebied voor een met overproductie kampende industrie.

Veel meer dan andere auteurs over het imperialisme besteedt Luxemburg aandacht aan de gevolgen van de imperialistische penetratie voor de onderontwikkelde gebieden. Deze niet-kapitalistische samenlevingen moeten gaan voldoen aan de eisen die het kapitalisme stelt, wat betekent dat de oude agrarische economie en de huisnijverheid, barrières voor de kapitalistische uitbuiting, vernietigd worden. En dat betekent het verdwijnen van deze niet-kapitalistische maatschappijssystemen: “Da aber gerade die primitiven sozialen Verbände der Eingeborenen der stärkste Schutzwall der Gesellschaft wie ihrer materiellen Existenzbasis sind, so erfolgt als einleitende Methode des Kapitals die systematische planmäßige Zerstörung und Vernichtung der nicht-kapitalistischen sozialen Verbände, auf die es in seiner Ausbreitung stöszt.”¹⁰⁾

De bekendste en meest invloedrijke marxistische theorie over het imperialisme is natuurlijk die van *V.I. Lenin*, onder de pakkende titel “Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus” (1916). Lenins geschrift is makkelijker toegankelijk dan de gedegener analyses van Hilferding en Luxemburg, en steunt zwaar op gegevens van Hobson (zonder diens conclusie over te nemen) en op de theorie van Hilferding.

Vrijwel analoog aan Hilferding schetst Lenin de ontwikkeling van het kapitalisme in termen van concentratie en monopolisering; ook Hilferdings visie ten aanzien van het 'Finanzkapital' neemt hij over. Deze monopolistische fase van het kapitalisme noemt Lenin 'imperialisme': "Der Kapitalismus ist zum Imperialismus geworden."¹¹) De concentratietendens binnen het kapitalisme en het verdwijnen van de vrije concurrentie betekenen een stap in de richting van de ondergang van het kapitalisme. Het dialectisch zwaard is hier tweesnijdend: enerzijds is er sprake van vermaatschappelijking van de productie als stap in de richting van het verdwijnen van de vrije, ondernemingsgewijze productie, anderzijds blijft het bezit van de produktiemiddelen in particuliere handen, dat wil zeggen: de tegenstelling binnen het kapitalisme tussen bezitsvorm en produktiewijze wordt verscherpt. De bovengeschetste economische ontwikkeling dwingt het kapitalisme tot expansie: niet alleen om grondstoffenbronnen te monopoliseren en afzetmarkten voor waren zeker te stellen, maar bovenal om (surplus)kapitaal te exporteren. Dat laatste gaat naar onderontwikkelde gebieden: daar zijn de winsten het hoogst, de lonen het laagst, en de grondstoffen het goedkoopst.

Aan deze, ons van Hilferding bekende, analyse voegt Lenin een paar elementen toe, waarvan de 'ongelijkmatige ontwikkeling' en het 'sociaal-imperialisme' wel de belangrijkste zijn.

De ontwikkeling van het kapitalisme verloopt, naar Lenins inzicht, niet gelijkmatig, maar ongelijkmatig en sprongsgewijs. Die ongelijkmatige ontwikkeling valt te onderkennen binnen bedrijfstakken van de economieën van de geïndustrialiseerde landen (sommige ondernemingen groeien sneller dan andere, vandaar ook de monopolisering), maar treedt ook op internationale schaal op, met als gevolg een industriële monopoliepositie van enkele rijke landen in de wereld. Tot rond 1870 bezat Engeland het industriële monopolie, maar door de sprongsgewijze ontwikkeling van het kapitalisme ontstaat er daarna een concurrentie tussen een aantal geïndustrialiseerde staten, met als gevolg een verdeling van de wereld in invloedssferen. Deze verdeling is niet stabiel, omdat de krachtsverhouding tussen de imperialistische mogendheden ook op ongelijkmatige wijze verandert. Het gevolg zal zijn een herverdeling van de invloedssferen door middel van een reeks imperialistische oorlogen. Lenins conceptie van de ongelijkmatige ontwikkeling maakt het voor hem mogelijk om het imperialisme als historische fase duidelijk af te perken van voorgaande fases: de breuk ligt dan rond 1870, bij het verdwijnen van de Engelse monopoliepositie. Tevens biedt de ongelijkmatige ontwikkeling in principe aan onderontwikkelde gebieden de mogelijkheid tot andersoortige ontwikkelingen naar een industriële economie dan via het kapitalistische stadium. Gewikkeld in een dubbele strijd tegen inlandse feodale heersers en imperialistische uitbuiters, zullen doelbewuste emancipatiebewegingen in één keer door kunnen stoten naar het socialisme. Voor derde wereld landen een aantrekkelijke filosofie.

Het sociaal-imperialisme behelst bij Lenin de omkoping van een deel van de arbeidersklasse met de superwinsten, behaald uit imperialistische uitbuiting. Het wordt door Lenin gebruikt om het uitblijven van de socialistische revolutie in het westen te verklaren: de voor een deel omgekochte arbeidersklasse wordt opportunistisch en bindt zich aan het kapitalistische systeem. Op deze wijze kan Lenin ook de verhoging van de levensstandaard van de arbeiders (geen 'Verelendung') verklaren, en tevens de revisionistische sociaal-democraten een trap na te geven: zij zijn omgekocht door de kapitalisten, op kosten van de uitgebuite massa's in de onderontwikkelde gebieden. Daaruit valt ook te verklaren, dat zij zich mee hebben laten slepen in de imperialistische oorlog van 1914.

Maar dit alles betekent voor het kapitalisme slechts uitstel van executie. Door de economische ontwikkeling en de steeds scherpere imperialistische conflicten zal het revolutionair bewustzijn van de arbeidersklasse weer gewekt worden. "Aus allem, was über das ökonomische Wesen des Imperialismus gesagt wurde, geht hervor, dasz es charakterisiert werden musz als Übergangskapitalismus, oder, richtiger, als sterbender Kapitalismus."¹²⁾

II — KRITIEK OP DE ECONOMISCHE VERKLARING: SCHUMPETER EN DE EMPIRISCHE KRITICI

Tegen deze economische verklaring van het imperialisme, die vooral in de vorm van Lenins theorie gecanoniseerd is, is nogal wat verzet gerezen. De kritiek richt zich met name op de koppeling van imperialisme (en dus van uitbuiting, oorlog, etc.) aan kapitalisme. Twee wegen zijn met name gevolgd om de marxistische visie op het imperialisme aan te vallen. De eerste gaat uit van een analyse van het kapitalisme, die er op gericht is aan te tonen, dat imperialisme en kapitalisme onverenigbaar zijn. De tweede aanval, die tot op heden voortgezet wordt, gaat uit van de imperialismevisies van de marxisten en tracht die te ontzenuwen door op feitelijke onjuistheden in die visies te wijzen en vervolgens op grond daarvan de uitgangspunten van de marxisten ongeldig te verklaren.

De bekendste poging om de eerste weg te bewandelen is die van *J.A. Schumpeter* in zijn "Soziologie der Imperialismen" (1919). Schumpeter geeft een andere definitie van het imperialisme dan de marxisten, namelijk deze: "Imperialismus ist die objektlose Disposition eines Staats zu gewaltsamer Expansion ohne angebbare Grenzen."¹³⁾ Dat wil zeggen, dat alle expansie die herleid kan worden tot concrete belangen of doelen, geen imperialisme is. Alle expansie, die niet gewelddadig is, is het ook niet. Imperialisme is voor Schumpeter een soort doelloze vernietigingsdrift, die haar wortels heeft in irrationele factoren. De drijvende kracht achter de imperialistische oorlogszuchtigheid ligt in de sociale omstandigheden van een volk, of, meer voorkomend, in die van een klasse daarbinnen (bv. een militaire kaste). Deze belangen kunnen een psychische houding in het leven roepen, die leidt tot agressiviteit en expansiedrang. Zo'n mentaliteit kan, ook als de sociale omstandigheden haar niet meer noodzakelijk maken, lang blijven 'nailjen', zeker als er sprake is van ondersteunende factoren, die het levend houden van deze uit het verleden overgeërfde oorlogszuchtigheid bevorderen. Vandaar dat Schumpeter kan zeggen: "Der Imperialismus ist ein Atavismus. (. . .) Er ist ein Atavismus der sozialen Struktur und ein Atavismus individualpsychischer Gefühlsgewohnheit."¹⁴⁾

Schumpeter is er nu aan toe om imperialisme en kapitalisme met elkaar te confronteren. Als het kapitalisme leidt tot imperialisme, kan dat aan twee soorten van oorzaken liggen, namelijk aan psychische impulsen, die het kapitalisme geeft tot imperialisme, of aan belangen, die het kapitalisme heeft bij imperialisme.

Welnu, het kapitalisme levert geen impulsen tot imperialisme. Aangezien de kapitalistische economische ontwikkeling tot snelle wisselingen in de sociale structuur leidt, iedereen zijn eigen individuele mogelijkheden laat najagen en rationele besluitvorming noodzakelijk maakt, leidt het kapitalisme tot democratisering, individualisering en rationalisering van maatschappij en levenshouding. Engeland staat model voor deze ontwikkeling van het echte, vrije, liberale kapitalistische systeem. Schumpeter trekt de conclusie, dat vanuit het kapitalisme geen psychische impulsen worden gegeven tot oorlogszuchtig optreden en dat het juist de kapitalistische elementen in de samenleving zijn, die zich verzetten tegen oorlogspolitiek. Onder het kapitalisme komt verzet tegen bewapening, beroepslegers en geheime diplomatie. Onder het kapitalisme ontstaan voor het eerst

vredeſpartijen, die iedere (poging tot) oorlog aanleiding maken tot binnenlandse politieke tegenstellingen en met name ook de arbeiders zijn overal actief anti-imperialistisch.

Het kapitalisme levert dus, in Schumpeters visie, geen sociaal-psychologische impulsen tot imperialisme. Zijn er nog kapitalistische belangen aan te wijzen, die tot imperialisme leiden? Voorzover die er zijn, zijn het belangen van specifieke groepen binnen het kapitalisme. Naast de bewapeningsindustrie zijn de grote boosdoeners de protectie en de monopolisering. Beide zorgen in combinatie voor de behoefte aan afzetmarkten en bescherming ervan, met als gevolg handelsconflicten, agressieve buitenlandse politiek en expansiedrang. Maar protectie en monopolisering zijn niet inherent aan het 'normale' kapitalisme. Protectie is in strijd met de concurrentie-economie en met het belang van de normale kapitalisten, die onder normale omstandigheden (= vrijhandel en vrije concurrentie) geen behoefte hebben aan conflicten, oorlogen of agressieve expansie. De echte belangen van de echte kapitalisten gaan tegen het imperialisme in: "Woraus folgt, dasz es grundfalsch ist, den Imperialismus eine notwendige Phase des Kapitalismus zu nennen oder gar von einer Entwicklung des Kapitalismus zum Imperialismus zu sprechen."¹⁵⁾

Als exportmonopolisme en imperialisme dan niet uit het kapitalisme voortkomen, hoe kunnen ze dan verklaard worden? Uit het feit, zegt Schumpeter, dat er atavistische elementen in de kapitalistische samenleving zitten. De burgerlijk-kapitalistische ordening is nooit helemaal los gekomen van vóór-kapitalistische krachten, die haar mede vormden en voor een deel nog beheersen. Voorbeelden van zulke, nog krachtige, resten van vroegere psychische houdingen zijn nationalisme en militarisme.

De opvatting, dat imperialisme een corrumpering en aberratie van het 'echte' kapitalisme is, vinden we bij Hobson ook. Maar van de marxistische economische verklaringen staat Schumpeter mijlenver verwijderd. Schumpeter is, m.i. wel terecht, verweten, dat hij een model schetst van het kapitalisme, dat in feite nooit bestaan heeft, en dat zijn definitie van 'imperialisme' een ahistorische, loze abstractie is, die er a priori op gericht is om het onmogelijk te maken het imperialisme te zien als uitvloeisel van het kapitalisme. De laatste bewering is echter ook een aanname vooraf, zij het wellicht meer gefundeerd. De kloof, die tussen beide soorten van definities en uitgangspunten gaapt, maakt een confrontatie tussen beide visies weinig vruchtbaar.

Anders is het gesteld met de empirische kritiek op de marxistische imperialisme-theorie. Hier ligt een directere confrontatie met de inhoud van de economische verklaring van het imperialisme. Naast empirische studies, die qua bevindingen deze theorie tegenspreken, als die van Feis, Cairncross, Gallagher/Robinson, en recenter Simon¹⁶⁾, zijn er ook visies die op grond hiervan de economische verklaring expliciet afwijzen, en een alternatieve verklaring proberen te geven. Eén van de bekendste vertegenwoordigers van deze stroming is Fieldhouse.¹⁷⁾

De marxistische verklaring van het imperialisme, en dan vooral die in de vorm van Lenins theorie, wordt door deze studies op een aantal centrale punten aangevochten. Het is misschien goed deze punten eerst nog even op een rijtje te zetten, waarbij aangetekend moet worden, dat hier een keuze gemaakt wordt uit veel meer punten van kritiek.

Ten grondslag aan de marxistische interpretatie ligt het uitgangspunt, dat het kapitalisme een onstuitbare, ingebouwde groeidynamiek kent. Die groei vindt plaats door middel van concentratie en monopolisering in de produktie, zodat aan het eind van de 19e eeuw gesproken kan worden van de monopolistische of imperialistische fase van het kapitalisme. Door deze groei van het kapitalisme ontstaat een verzadiging van de markt

binnen het kapitalistische systeem, met als gevolg overproductiecrises. Deze overproductie maakt afzetmarkten voor waren en vooral ook surplus-kapitaal buiten het kapitalistische systeem (i.e. in onderontwikkelde landen) *noodzakelijk*. Deze noodzaak wordt versterkt door de na 1870 optredende concurrentie tussen verschillende kapitalistische mogendheden, als Engeland zijn industriële monopolie verloren heeft. Bovendien kunnen in de onderontwikkelde gebieden superwinsten behaald worden, waarmee weer een deel van het proletariaat in de kapitalistische landen omgekocht kan worden. Het imperialisme kan echter maar een tijdelijke oplossing bieden voor de interne tegenstellingen binnen het kapitalisme: uiteindelijk zal de socialistische revolutie een eind maken aan het imperialisme dat niet voor niets de *laatste* fase van het kapitalisme genoemd wordt. Het element van de noodzaak tot beheersing van goedkope grondstoffenbronnen wordt door Lenin wel genoemd, maar het neemt geen centrale plaats in in zijn theorie. De nadruk ligt op de noodzaak tot (kapitaal)export, aangezien hij daaruit het einde van het kapitalisme meende te kunnen afleiden.

Dat het kapitalisme, in ieder geval tot nu toe, een groeidynamiek kent wordt vrij algemeen aanvaard. Ook de tendens tot concentratie en monopolisering binnen het kapitalisme wordt geaccepteerd, hoewel hier al enige problemen rijzen. Ten eerste wordt door de niet-marxistische critici niet zonder meer aangenomen, dat die tendens tot concentratie en monopolisering zich alsmaar voort zal zetten, totdat er sprake zal zijn van één groot 'Generalkartell'. In de tweede plaats, meer specifiek op het imperialisme betrokken, wordt er bijvoorbeeld door Fieldhouse op gewezen, dat aan het eind van de 19e eeuw er moeilijk gesproken kan worden van 'de monopolistische fase' van het kapitalisme. Een aantal landen, Engeland voorop, voldoen er niet aan: daar is nog veel meer sprake van een laissez-faire economie. Aangezien ook de landen met (nog) niet-monopolistische economieën aan kapitaalexport doen rijst hiermee twijfel aan de relatie tussen monopolisering en kapitaalexport.

De overproductiecrises vallen niet te ontkennen, maar of de oorzaken ervan gevonden moeten worden in de ongelijkmatige ontwikkeling van het kapitalisme, is voor de tegenstanders van de marxistische opvatting zeer de vraag. Zij zijn geneigd om overproductie te zien als het gevolg van een tijdelijk niet-perfect functioneren van het marktmechanisme. Verbonden hiermee is de opvatting over de binnenlandse markt: in tegenstelling tot de marxistische visie wordt die niet als statisch gezien. En als de thuismarkt te vergroten valt, is niet meer duidelijk waarom er een noodzaak is tot exporten van waren en kapitaal naar onderontwikkelde gebieden.

De door Lenin gestipuleerde noodzaak tot kapitaalexport wordt behalve op deze, theoretische, wijze ook nog meer empirisch aangevochten. Dat er grote kapitaalexporten vanuit Europa plaatsvonden is onomstreden. De vraag is echter, waar ze naar toe gingen. Van de genoemde auteurs leveren met name Feis en Simon hier overtuigend materiaal. De kapitaalexporten vanuit de geïndustrialiseerde landen gingen overwegend *niet* naar de onderontwikkelde landen, maar juist naar andere wel-geïndustrialiseerde landen. Hetzelfde geldt voor de warenexport. De grootste afnemers van geëxporteerd kapitaal zijn bijvoorbeeld voor Engeland de Verenigde Staten, Latijns Amerika, Zuid-Afrika, Canada, Australië. Voor Frankrijk is Rusland een uitlaatklep en Duitse investeringen gaan vooral naar aangrenzende landen. Wat betekenen deze bevindingen nu voor Lenins these? Fieldhouse trekt er de volgende conclusies uit: aangezien de kapitaalexporten niet naar onderontwikkelde gebieden gingen, betekent dat, dat er binnen het kapitalistische systeem wel degelijk ruimte was voor verdere groei en investeringen. Er bestond dus in de 19e eeuw geen noodzaak tot kapitaalexport.

De superwinsten, die tengevolge van goedkope arbeid en grondstoffen volgens Lenin op de buitenlandse investeringen behaald werden, bestaan volgens onder anderen Cairncross ook niet. De rentabiliteit van de investeringen in het buitenland was nauwelijks hoger dan die van investeringen in het binnenland. De omkoping van delen van het proletariaat door middel van deze fictieve superwinsten wordt dus eveneens een problematische zaak, temeer daar er van verschillende zijden op gewezen is, dat de arbeidersbeweging in West-Europa in de decennia vóór W.O. I juist zeer militant was.

De discontinuïteit, die Lenin ziet met het verdwijnen van Englands industriële monopolie, waardoor de imperialistische concurrentieslag pas goed begon, is aangevochten door Gallagher en Robinson, die wijzen op de continuïteit van de imperialistische ontwikkeling door de hele negentiende eeuw heen.

Fieldhouse gaat het verst in zijn gevolgtrekkingen naar aanleiding van deze weerlegging van Lenins argumenten: hij verwerpt op grond hiervan de hele economische verklaring van het imperialisme. De oorzaken van het imperialisme moeten volgens hem op het politieke vlak gezocht worden; in de internationale machtsstrijd tussen de Europese mogendheden voor de Eerste Wereldoorlog. Het waren machtspolitieke overwegingen, die in Europese staten, in voortdurend wantrouwen ten opzichte van elkaar, deden besluiten tot formele annexatie van onderontwikkelde gebieden.

Er schuilen echter bij deze volledige afwijzing van de marxistische visie enige addertjes onder het gras. Om te beginnen is er weer de definitiekwestie. Fieldhouse, en hij niet alleen, beperkt 'imperialisme' tot de formele annexatie van onderontwikkelde gebieden. Vanuit die definitie is het vrij eenvoudig, om vast te stellen dat de kapitaalexporten nauwelijks naar die gebieden gingen, zodat er geen grote economische drijfveer te geven valt voor de politieke overheersing van de kolonies. Hoewel Lenin zelf nogal de nadruk legt op het spectaculairste element van het imperialisme, de territoriale opdeling van de wereld, stellen latere verdedigers van de marxistische definitie van imperialisme, dat die in principe ruimer is en opgevat kan worden als een bredere afhankelijkheidsrelatie dan alleen formeel-politieke overheersing. En dan moet opgemerkt worden, dat een groot deel van de kapitaalexporten weliswaar niet naar onderontwikkelde gebieden ging, maar wel naar zich ontwikkelende gebieden als de Verenigde Staten, Canada en dergelijke. Dat levert dan toch weer een ondersteuning op van het beeld van een expanderend kapitalisme.

Verder blijft er de mogelijkheid bestaan, dat de formele kolonies op het totaal van de economie van de kapitalistische landen wel onbelangrijk waren, maar dat niettemin de politieke overheersing ervan gestimuleerd is door kleine belangengroepen, die wel economisch baat hadden bij die gebieden. Landes¹⁸) laat die mogelijkheid open, hoewel hij overigens Lenins premisse van een eensgezinde ondernemersklasse, die de staat haar imperialistische belangen klakkeloos laat beschermen, afwijst.

Voorts is erop gewezen, dat Gallagher en Robinson wel gelijk hebben, als zij de continuïteit van de imperialistische ontwikkeling onderstrepen, maar dat dit eigenlijk alleen het geval is voor Engeland. Rond 1870 is er wel degelijk sprake van een verscherpende imperialistische concurrentie, onder andere af te leiden uit het feit dat juist dan ook een verschuiving te zien valt in de Engelse investeringen: er gaat minder kapitaal naar Europa en meer naar gebieden buiten Europa (echter niet naar onderontwikkelde gebieden). Feis als onverdachte (niet-marxistische) bron in dezen constateert dat. Zodoende valt niet de gehele bodem onder Lenins ongelijkmatige ontwikkeling weg.

Overigens heeft ook Fieldhouse wat water bij de wijn moeten doen: meer dan voorheen is hij in zijn recentere werk bereid om naast politieke ook economische motieven op de achtergrond een rol te laten spelen. Zijn opvatting over imperialistische avonturen, die door overspannen nationalisme van onderaf ('jingoïsm') aan de politici opgedrongen werden, heeft hij bij gebrek aan bewijs moeten laten vallen. ¹⁹⁾

Op bovengeschetste wijze valt er nog wel het één en ander van Lenins visie te redden, maar niet vergeten moet worden, dat een aantal belangrijke kritiekpunten op zijn visie overeind blijven staan. Dat is met name het feit, dat het bestaan van surpluskapitaal en daarmee de noodzaak tot kapitaalexport niet bewezen is. De richting van de kapitaalstroom (naar andere geïndustrialiseerde gebieden), maakt het toch twijfelachtig, of de kapitalistische thuislanden overgeïnvesteed waren. Dit temeer, omdat er wel degelijk ook in het binnenland geïnvesteed werd en bovendien de winsten op buitenlandse investeringen niet noemenswaard hoger waren dan die in het binnenland. En twijfel aan de noodzaak van exporten buiten het kapitalistische systeem doet twijfel rijzen aan de onvermijdelijkheid van de ondergang van het kapitalisme, zoals door Lenin voorspeld.

Naast hardnekkige verdedigingen van Lenin door dik en dun bestaat er een aantal neo-marxistische aanpassingen van zijn theorie, waarin wel degelijk rekening gehouden wordt met deze kritiekpunten op de oudere marxistische visies. Hieronder zal een aantal ervan de revue passeren.

III — NEO-MARXISTISCHE HERFORMULERINGEN VAN DE MARXISTISCHE IMPERIALISME-THEORIE

De empirische kritiek op de marxistische imperialisme-theorie heeft gewerkt als een uitdaging voor een na-oorlogse generatie neo-marxisten. Zij wensten in het algemeen de marxistische verklaringswijze als analysemiddel te handhaven en wilden ook het imperialisme met behulp van marxistische begrippen verklaren. Zij konden echter de kritiek, die op de oudere visies (vooral weer die van Lenin) geleverd werd, niet negeren. Vandaar dat er door hen — op verschillende manieren — gewerkt is aan een herformulering en aanpassing van de oudere marxistische theorieën.

Niet alleen de kritiek op de marxistische visie zelf werkt daarbij als een stimulerende uitdaging, ook het verschuivende tijdsperspectief speelde hier een rol. De dekolonisatie na W.O. II, de Keynesiaanse economische politiek en het oplaaien van de debatten over neo-imperialisme hadden invloed op de opvattingen ten aanzien van het moderne imperialisme. Eén van de onderdelen van de marxistische visie die begrijpelijkerwijze het eerst door de neo-marxisten kritisch bekeken werd, is de notie van het 'imperialisme als laatste fase van het kapitalisme'. Immers, die laatste fase begon onderhand wel erg lang te duren, en zelfs al kon men volhouden, dat het imperialisme na W.O. II niet echt verdwenen was, toch rees het vermoeden dat het kapitalisme wellicht flexibeler en veerkrachtiger was, dan uit de voorspellingen van Lenin c.s. viel af te lezen. De noodzakelijke koppeling van kapitalisme aan imperialisme leek, althans in de vorm die Lenin beschreven had, voor een groot deel op losse schroeven gezet te zijn, en daarmee ook de voorspellingen over de onherroepelijke ondergang van het kapitalisme.

Het loslaten van 'imperialisme als de laatste fase' opende voor de neo-marxisten ook de mogelijkheid om de *noodzaak* van export van waren en kapitaal naar onderontwikkelde gebieden relatiever te stellen of zelfs te ontkennen. Want, anders dan bij de oudere

marxisten, is voor de neo-marxisten die noodzaak tot exporten geen hoeksteen meer voor de verklaring van het einde van het kapitalistische stelsel.

Zo vinden we in de imperialisme-theorie van H.U. Wehler²⁰) geen voorspellingen meer ten aanzien van de dood van het kapitalisme. Naast economische problemen komen bij hem — meer dan bij Lenin — sociale, politieke en ideologische oorzaken en gevolgen van het modern imperialisme naar voren. Wat Wehler vasthoudt van de marxistische analyse is het zoeken naar basisoorzaken van het imperialisme in de algemene tegenstellingen binnen het kapitalistische economische systeem; de sprongsgewijze, ongelijkmatige ontwikkeling en het verklaren van het imperialisme uit endogene factoren in het westerse kapitalisme.

Het uitgangspunt van Wehlers analyse ligt dan ook bij de industriële revolutie in het westen, die een fundamentele breuk met het verleden betekende. Met de industriële revolutie en het kapitalisme zet ook een ongelijkmatige ontwikkeling in, die wel voortdurend leidt tot expansie, maar dan in sprongen. Eén van de gevolgen van deze ongelijkmatigheid is het teloor gaan van Englands industriële monopolie en de vergrote economische concurrentie tussen verschillende geïndustrialiseerde landen, die zich onder andere uit in protectie van nationale economieën. Vanuit deze endogene factoren in de ontwikkeling van het kapitalisme in het westen moet ook het imperialisme verklaard worden, wat Wehler tot de volgende definitie brengt: "Unter Imperialismus wird hier nach alledem diejenige direkte-formelle und indirekte-informelle Herrschaft verstanden, welche die okzidentalen Industriestaaten *unter dem Druck der Industrialisierung mit ihren spezifischen ökonomischen, sozialen und politischen Problemen* und dank ihrer vielseitigen Überlegenheit über die weniger entwickelten Regionen der Erde ausgebreitet haben."²¹)

Het imperialisme blijft dus verbonden aan een specifieke historische fase van het kapitalisme (echter niet meer: 'de laatste') en wordt niet beschouwd als een fenomeen van alle tijden, los van het kapitalisme, zoals bij Schumpeter (waar Wehler zich expliciet tegen keert). Ook blijft — althans in theorie — het economische uitgangspunt van de analyse het belangrijkste. Wehler wijst er overigens op, dat economische, sociale en politieke elementen nooit los van elkaar gezien kunnen (en mogen) worden. Op grond daarvan wijst hij ook Fieldhouses verklaring uit politieke factoren af: er bestaan geen aparte 'politieke' factoren, los van geïsoleerde 'economische'.

Wehlers verklaring van het imperialisme blijft dus vasthouden aan de ongelijkmatige groeidynamiek van het kapitalisme, waardoor overproductiecrises ontstaan. De oplossing daarvoor wordt gezocht in het aanboren van nieuwe markten voor waren en kapitaal.

Tot zover is er grote overeenkomst met de orthodox-marxistische verklaring. Maar Wehler relateert het belang van de direct economische oorzaken voor het imperialisme. Ten eerste geeft hij aan, dat overproductie geen constant gegeven is in de kapitalistische economie en ten tweede is de overproductie (die van tijd tot tijd optreedt) lang niet altijd algemeen: vaak is zij slechts partieel, en treedt ze maar in enkele bedrijfstakken op. Bovendien gaan de meeste exporten, die de overproductie zouden moeten wegwerken, niet naar onderontwikkelde gebieden, maar juist naar andere geïndustrialiseerde landen. Afgezien van deelbelangen van specifieke industrieën, betekenen de kolonies — zeker in het geval van Duitsland, waar Wehler het voornamelijk over heeft — eerder een verlies- dan een winstpost.

Voor Wehler is echter de reële economische betekenis van de export naar kolonies en andere onderontwikkelde gebieden niet zo belangrijk. Waar het om gaat volgens hem, is dat de tijdgenoten *dachten* dat dit soort exporten nodig was als uitlaatklep voor de overproductie. En inderdaad, zegt Wehler, is er aan het eind van de 19e eeuw een ideologische consensus te bespeuren in toonaangevende economische en politieke kringen, die inhoudt dat export naar nieuwe, nog maagdelijke markten een oplossing kan geven voor de economische problemen thuis. Of dat werkelijk zo was, is in Wehlers betoog van ondergeschikt belang: het idee bestond dat deze oplossing zou werken, en op grond daarvan werd gehandeld, dat wil zeggen: imperialistische politiek bedreven.

Wehler gebruikt hiervoor de term 'sociaal-imperialisme'. Door middel van het imperialisme werden twee vliegen in één klap geslagen: de economische problemen, die als het gevolg van overproductie gezien werden, dacht men op te lossen door het aanboren van nieuwe markten. Tegelijkertijd kon door het 'oplossen' van de economische problemen de druk van de sociale spanningen die deze opriepen, verminderd worden. Tenslotte kon het imperialisme, gekoppeld aan het nationalisme, werken als een 'Ablenkungs-ideologie': de aandacht werd afgeleid van sociale strijdvragen, door het opkloppen van nationalistische gevoelens van eenheid tegenover andere imperialistische mogendheden. In Wehlers eigen woorden: "Der Sozialimperialismus erkannte in dem sozialökonomischen Transformationsprozesz, den die Industrialisierung vorantrieb und während der Konjunkturschwankungen schmerzhaft verschärfte, eine tödliche Gefahr für die überkommene Gesellschaftsordnung, die unter dem Anprall der wirtschaftlichen und sozialen Veränderungen zu zerreißen drohte. In der Expansion nach auszen glaubte er ein Heilmittel zu finden, das den Markt erweiterte, die Wirtschaft sanierte, ihr weiteres Wachstum ermöglichte, die Gesellschaftsverfassung damit ihrer Zerreissprobe entzog und die innere Machtverhältnisse aufs neue stabilisierte."²²)

Het lijkt me aardig — hoewel in dit verband wellicht een beetje een zijspoor — om er op te wijzen dat eenzelfde soort opvatting over 'sociaal-imperialisme' een rol heeft gespeeld (en nog steeds speelt) in de Koude Oorlog discussie.

Eén school van revisionisten, die de traditionele opvatting omtrent de Koude Oorlog aanviel, deed dat vanuit een nu wijdverbreide visie op het Amerikaanse imperialisme. Voorloper van deze groep revisionisten was *W.A. Williams*²³). In zijn visie was de Koude Oorlog te wijten aan een Amerikaanse imperialistische expansiedrang, die haar wortels had in de 19e eeuw. Wat ons hier interesseert, is de verklaring, die Williams geeft voor dit imperialisme. Deze vertoont veel overeenkomst met die van Wehler. Volgens Williams werd die expansionistische politiek gevoerd op grond van denkbeelden die heersten in de leidende economische en politieke groeperingen. Deze ideologische consensus hield in, dat het kapitalistische systeem in de Verenigde Staten alleen kon blijven bestaan bij een groeiende welvaart. En die welvaart kon op haar beurt alleen groeien door een economische expansie naar nieuwe, buitenlandse markten. De binnenlandse stabiliteit in de Verenigde Staten werd zo gekoppeld aan een noodzakelijke economische expansie buiten de Verenigde Staten. Export werd gezien als een wondermiddel voor alle kwalen: "... the idea pointed to the practical conclusion that expansion was the way to stifle unrest, preserve democracy and restore prosperity."²⁴)

Evenals Wehler omzeilt Williams hiermee de vraag of het imperialisme werkelijk economisch zo belangrijk was. 'Men' dacht dat het zo was, en dat moet dan voldoende verklaring zijn voor het bedrijven van imperialistische politiek. Maar werkelijk bevredigend is die verklaring m.i. niet. Het valt nog wel aan te nemen, dat er rond 1880 een ideologische consensus omtrent de noodzaak tot export ging ontstaan. Dat dat een misvat-

ting was — zoals de cijfers over die exporten suggereren — hoeft niet ter zake te doen. Per slot van rekening zijn economen niet alleen in letterlijke zin profeten van het dagelijks brood: ook zij maken verkeerde analyses. Maar dat 'leidende economische kringen' generaties lang zo'n kleine honderd jaar blijven volharden in een niet met cijfers te onderbouwen idee over noodzakelijke export, lijkt me minder aannemelijk. Over het algemeen kunnen zakenlui wel rekenen.

Naast neo-marxistische verklaringen van het imperialisme uit ideologische voorstellingen die bij de heersende groepen in de samenleving bestonden (waarbij het imperialisme als een soort truc fungeert om de sociaal-economische status-quo te handhaven), bestaan er ook weer economisch georiënteerde herformuleringen van de oudere theorie. Een voorbeeld hiervan is het werk van *M. Barrat Brown*²⁵). Hij probeert een economische verklaring voor het imperialisme te geven, waarbij hij de nu bekende gegevens over kapitaalexport en dergelijke in zijn beschouwing betreft. Brown accepteert het feit, dat de kapitaalexporten niet in hoofdzaak naar onderontwikkelde gebieden gingen. Hij gaat zelfs, in het voetspoor van Baran en Sweezy, zover te stellen, dat de kapitaalstroom in feite andersom ging dan bij Lenin gesteld werd: het kapitaal dat geëxporteerd werd, diende in feite alleen maar om nieuwe economische bronnen aan te boren, waarvan de opbrengst teruggetransporteerd werd naar de kapitalistische economieën. En de kapitaalstroom vanuit de minder ontwikkelde gebieden naar de geavanceerde westerse landen overtrof daarbij de daartoe gepleegde investeringen in de vorm van kapitaalexport. De expansionistische economische politiek kwam dus niet — zoals bij Lenin — voort uit de noodzaak tot export van surpluskapitaal, maar zij moest integendeel een grotere kapitaalaccumulatie in het westen mogelijk maken, om daarmee een snellere groei van de kapitalistische economie te kunnen realiseren.²⁶)

In deze visie kan dan ook een verklaring gegeven worden voor de geografische spreiding van de kapitaalexport, die voornamelijk naar landen ging met een zich ontwikkelende kapitalistische economie (de V.S., Zuid-Afrika, Australië, Latijns-Amerika). Deze investeringen waren gericht op controle over grondstoffen: "Control over raw material sources became increasingly at the end of the century a key element in the integrated operations of trans-national companies. It was sought on strategic grounds by the states in which those companies were based."²⁷) Browns nadruk op het belang van grondstoffen als oorzaak van de kapitaalexport wordt onder anderen bevestigd door het eerder genoemde onderzoek van (de niet-marxistische) Simon. Hij heeft niet alleen gekeken naar de geografische spreiding van de investeringen, maar ook naar de sectoren waar in geïnvesteerd werd. Simon komt dan tot de conclusie, dat het merendeel van de investeringen diende voor het beschikbaar maken van grote hoeveelheden goedkoop te transporteren grondstoffen voor de kapitalistische 'thuislanden': "The emphasis was thus placed on the development of those facilities which increased the capacity of primary producing nations to export marketable surpluses to Europe."²⁸) Fieldhouse heeft hier, zij het in een ander verband, al eerder op gewezen.²⁹) Nu zegt dit alles meer over het effect van de investeringen in het buitenland als geheel, dan over de motieven van individuele investeerders om in het buitenland te investeren. Die motieven lagen niet in de noodzaak tot kapitaalexport (die was er niet, er werd ook in het binnenland geïnvesteerd), noch in de hogere opbrengst van die investeringen (ook die was er niet of nauwelijks). De reden voor investeringen in het buitenland wordt door Simon, en Brown noemt dit ook, gezocht in de veiligheid van de investeringen: het ging meestal om door regeringen gegarandeerde leningen.

Dit wat betreft de verklaring voor het verschijnsel van de kapitaalexport, die naar mijn idee plausibeler is dan de oudere verklaringen uit de weg te werken surplussen. De vraag rijst nu, of deze investeringen in goedkope grondstoffen moeten leiden tot imperialisme, opgevat als een ongelijkwaardige economische uitbuitingsrelatie tussen een ontwikkelde en een onderontwikkelde 'partner'. Kennelijk niet automatisch. De ontwikkeling van de Verenigde Staten laat wel het duidelijkst zien, dat afhankelijkheid van investeringen uit het buitenland niet hoeft te verhinderen, dat een minder ontwikkelde economie tot zelfstandigheid komt. Het blijkt zelfs dat de rollen van afhankelijkheid en dominantie omgedraaid kunnen worden. Latijns-Amerika laat een ander beeld zien: hier is sprake van een blijvende, zelfs groeiende afhankelijkheid. Waaruit moet dat verschil in ontwikkeling verklaard worden? Het meest logisch lijkt het, om dan te gaan kijken naar de verschillen in startpositie van de onderontwikkelde gebieden, waar in geïnvesteerd werd. Zo wijst bijvoorbeeld Van Tijn erop: "... dat het proces van kapitalistische economische expansie, allereerst vanuit West-Europa, alleen tot imperialisme leidde, ... als het gebieden bereikte met een economisch-sociale en politieke structuur welke de eigen kapitalistische ontwikkeling bemoeilijkte - - -"³⁰)

Deze optiek betekent, dat er meer aandacht gegeven wordt aan de rol van de onderontwikkelde gebieden in de analyse van het imperialisme. Onvermijdelijkerwijs zal daarbij het zwaartepunt van de verklaring moeten blijven liggen bij de ontwikkeling van het kapitalistische westen. Daar kwam immers de stoot tot economische expansie vandaan. En voor het analyseren van de economische, sociale en politieke oorzaken en gevolgen van deze expansie binnen het westerse kapitalisme zijn de marxistische theorieën van groot belang geweest, evenals de neo-marxistische pogingen tot bijstelling van deze verklaringen dat nu nog zijn.

Noten

1. *J.A. Hobson: Imperialism. A Study*, London 1938, p. 38
2. James Mill, geciteerd bij Hobson, p. 51
3. Hobson gaat echter bij de kapitaalexport niet na, naar welke gebieden het kapitaal gaat, wat hij bij de warenexport wel doet. Had hij de kapitaalexport wel uitgesplitst naar regio's, dan zou hij ontdekt hebben, dat het merendeel van de kapitaalexport (evenals de warenexport) *niet* naar de nieuw verworven gebieden ging.
4. Hobson, p. 85
5. *R. Hilferding: Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus*, Wien 1927, p. 283
6. Luxemburg stelt hier 'meerwaarde' gelijk aan 'winst'. *R. Luxemburg: Die Akkumulation des Kapitals*, Berlin 1923, noot onder aan p. 8
7. Luxemburg, p. 8
8. Luxemburg, p. 115/116
9. Luxemburg, p. 335
10. Luxemburg, p. 291
11. *V.I. Lenin: Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*, Berlin 1970, p. 24
12. Lenin, p. 135
13. *J.A. Schumpeter: Soziologie der Imperialismen*, in: J.A. Schumpeter: *Aufsätze zur Soziologie* (p. 72-146), Tübingen 1953, p. 74
14. Schumpeter, p. 119
15. Schumpeter, p. 139
16. *A.K. Cairncross: Home and Foreign Investment 1870-1913*, Cambridge 1953
H. Feis: Europe The World's Banker 1870-1913, New York 1965
J. Gallagher/R. Robinson: The Imperialism of Free Trade, in: *The Economic History Review* VI, 1953, p. 1-15

- M. Simon*: The Pattern of New British Portfolio Foreign Investment 1865-1914, in: J.H. Adler-ed.: Capital Movements and Economic Development (p. 33-70)
17. *D.K. Fieldhouse*: Economics and Empire 1830-1914, London 1973
'Imperialism': An Historiographical Revision, in: The Economic History Review, vol. XIV, no. 2 (1961), p. 187-209.
The Theory of Capitalist Imperialism, London 1967
 18. *D.S. Landes*: Some Thoughts on the Nature of Economic Imperialism, in: Journal of Economic History 21, 1961, p. 496-512
 19. Vgl. Fieldhouses uiteenzetting in 'Imperialism', p. 207 met Fieldhouses 'Economics and Empire', p. 76: "It would be far more accurate to say that imperialism as a state of the popular mind was a shadow cast by the events of imperial expansion than that empire was the product of the imperial idea."
 20. *H.U. Wehler*: Bismarck und der Imperialismus, Köln/Berlin 1969
Einleitung, in: H.U. Wehler (hrsg.): Imperialismus (p. 11-38), Köln 1972
Sozialimperialismus, in: H.U. Wehler (hrsg.): Imperialismus (p. 83-96). Köln 1972
 21. Wehler, Bismarck, p. 23 (nadruk toegevoegd)
 22. Wehler, Bismarck, p. 115
 23. *W.A. Williams*: The Roots of the Modern American Empire, New York 1969
The Tragedy of American Diplomacy, New York 1962
 24. Williams, Tragedy, p. 24
 25. *M.B. Brown*: After Imperialism, London 1973
The Economics of Imperialism, Penguin 1974
A Critique of Marxist theories of imperialism, in: R. Owen/B. Sutcliffe: Studies in the Theory of Imperialism, London 1972
 26. Brown, A. Critique, p. 57 en p. 63/64
 27. Brown, The Economics, p. 165
 28. Simon, p. 42
 29. Fieldhouse, Imperialism, p. 198. Hij geeft hier grosso modo dezelfde opvatting over de rol van de investeringen weer: ze werden gedaan in grondstoffen, en betekenden in feite investeringen in een basissector van de eigen industrie thuis. Fieldhouse gebruikt deze constatering echter alleen in zijn kritiek op Lenins visie, en niet als bouwsteen voor zijn eigen verklaring van het imperialisme.
 30. *Th. van Tijn*: Een Nabeschouwing, in: B.M.G.N. 86, no. 1 (1971), p. 88/89.

HAD NEDERLAND EEN KOLONIALE IDEOLOGIE?

Het is zonder meer opmerkelijk dat de vraag of Nederland een koloniale ideologie heeft gekend en zo ja, op welke wijze deze zich heeft gemanifesteerd, zo weinig is gesteld, terwijl ons land tot 1940 één der grootste koloniale mogendheden was.

De Studiegroep Niet-Westerse en Koloniale Geschiedenis stelde daarom deze vraag aan de orde op haar vergadering van 13 november 1976 te Amsterdam. Drie van de vier toen gehouden lezingen volgen hierbij. De inleidingen waren bedoeld als discussiestuk en geenszins als een volledig afgeronde studie.

De organiserende studiegroep werd opgericht in 1974 en bestaat uit historici en historisch geïnteresseerden in de niet-westerse en koloniale geschiedenis. Secretaresse is Mevr. Dr M.E. van Opstall, p/a Algemeen Rijksarchief, Bleijenburg 7, Den Haag.

Wanneer wij een verklaring zouden willen geven van de geringe belangstelling in Nederland voor de vraag of wij een koloniale ideologie hebben gekend, dan zullen wij deze vermoedelijk moeten zoeken in de Nederlandse positie in Europa. Er bestond een grote mate van incongruentie tussen het rijk in Europa en de kolonie in Azië. Hier had het koninkrijk „geen stem in het Staten koor“, ginds had het een eerste rang als kolonisator. De positie van het moederland heeft het optreden in Azië bepaald. In Europa deed Nederland zich nauwelijks gelden en voerde men een onthoudings-, later neutraliteitspolitiek. De buitenlandse politiek werd, voorzover deze bestond, gekenmerkt door timiditeit en afzijdigheid. Agressief optreden in Europa lag niet in de lijn de verwachtingen. Dit had zijn weerslag op de koloniale politiek. Den Haag moedigde in Azië al evenmin een expansiepolitiek aan. Het beleid in Indië werd ogenschijnlijk meer bepaald door impulsen van buitenaf dan door een bewuste koloniale politiek van binnen uit. Het Nederlandse imperialisme is daarom wel eens gekenschetst als „reluctant imperialism“. Nederlands-Indië de vrucht van een koloniale expansie tegen wil en dank. Ook de voorzichtige houding in Europa had zijn tegenhanger in Azië. Teneinde andere mogendheden geen reden tot ingrijpen te geven, voerde men een economische open deur politiek. Deze voorzichtigheid droeg er ook toe bij dat Nederland in Indië een voorbeeldige koloniale politiek heeft willen voeren, teneinde aanstoot te vermijden. De vele lofprijzingen van buitenlanders op het Nederlandse koloniale model zijn niet geheel en al onverdiend.¹ In deze situatie kan een op expansie gerichte koloniale ideologie moeilijk groeien. Zij zal een ander karakter gaan vertonen. De op expansie gerichte aanbevelingen in Nederland betroffen vaak een aanmoediging de „betere“ elementen van onze beschaving i.c. het christendom, naar Azië over te brengen. Hierin werd een belangrijke rechtvaardiging gevonden voor de Nederlandse aanwezigheid in „Insulinde“. Voor andere groepen speelde daarentegen de gedachte aan een wingewest de boventoon. Ook werden beide opvattingen wel aan elkaar gekoppeld. In de volgende opstellen ligt de nadruk op de zowel in Nederland als in Azië aanwezige gevoelens van sterk emotionele aard, die het Nederlandse kolonialisme hebben begeleid en aangemoedigd. Dat deze gevoelens tot het einde van het Nederlandse koloniale rijk, misschien voor al toen, een grote rol hebben gespeeld is sinds het boek van Arend Lijphart over de dekolonisatie van Nieuw Guinea voldoende bekend.² In het onverdroten vasthouden aan een economisch waardeloos gebied tegen de opinie van de gehele wereld in, zit veel meer dan het najagen van vermeend eigenbelang. Men kan alleen voortgaan wanneer men zich gesteund en gerechtvaardigd weet door overwegingen van morele aard.

Als uitgangspunt voor het omschrijven van een koloniale ideologie is de definitie van Raymond Kennedy gekozen, hoe algemeen en tijdsgebonden zij ook is.³

Volgens Kennedy werd het kolonialisme gekenmerkt door vijf universele trekken: een kleurbarrière, politieke en economische controle over de kolonie bij het moederland, zwak ontwikkelde sociale diensten en weinig contact tussen heersers en overheersten. Deze algemene trekken werden geschraagd door een stel rationalisaties. De color line werd verdedigd met een beroep op de superioriteit van het blanke ras, de politieke afhankelijkheid met de bewering dat de inheemsen zichzelf niet behoorlijk konden besturen, de economische afhankelijkheid omdat hun kunnen op dit gebied te kort schoot, de zwakke sociale sector met het argument dat er niet voldoende geld voor was, terwijl de sociale scheiding werd gehandhaafd met beweringen als de inheemsen zijn onwetend, dom of vuil. Al deze rationalisaties vormen met elkaar een rechtvaardiging voor de Europese aanwezigheid, een koloniale ideologie. Op deze algemeenheden valt veel af te dingen. In bijzondere gevallen kunnen zij vaak moeilijk de toets der kritiek doorstaan, zoals Kennedy ook toegeeft. Als uitgangspunt voor de vraag of Nederland een koloniale ideologie heeft gehad, zijn zij echter wel geschikt.

De door Kennedy opgesomde kenmerken gelden niet overal en altijd. De vraag naar ras en kleur heeft in de negentiende eeuw een veel grotere nadruk gekregen dan ooit in de daar aan voorafgaande eeuwen. Ook bij de andere kenmerken kunnen kanttekeningen worden geplaatst. Ik laat dat echter achterwege omdat in de volgende opstellen vanzelf zal blijken welk aspect in een bepaalde tijd meer nadruk kreeg dan andere.

Het ligt voor de hand aan te nemen dat een koloniale ideologie samenhangt met de verwerving van koloniën. Dat is juist voor zo ver men niet vergeet dat de kolonist of kolonisator nooit als een onbeschreven blad in het andere land aankwam. Hij droeg noties ontleend aan het christendom en reisverhalen over vreemde volken, mee. Met deze elementen zullen wij ons hier niet bezighouden. De nadruk ligt op de opvattingen die mensen in de Aziatische koloniën hadden. West-Indië en Afrika worden evenmin besproken. Door de beperkte betrokkenheid van de burgerij in de Republiek met de Aziatische bezittingen van de VOC zal ik mij in het volgende bezighouden met één bepaalde groep van de vertegenwoordigers van de compagnie in Azië, de bestuurders.

De aard van de koloniën, de verhouding tussen kolonie en moederland is niet altijd dezelfde geweest. Van plaats tot plaats was dit verschillend. Het liep uitéén van factorij waar men geduld werd, tot kolonie waar men landsheer was.⁴⁾ Toch zijn er enkele factoren die voor de gehele periode en voor alle koloniën dezelfde zijn. Overal had men te zoeken naar een basis voor een duurzame verhouding met de aanwezige inheemse bevolking. Men moest zich aanpassen en wegen vinden om met de nieuwe burens of onderdanen over weg te kunnen. Het spreekt vanzelf dat de oplossing die men voor deze problemen vond beslist niet overal dezelfde zijn geweest. Ik wil mij daarom voor het bespreken van de koloniale ideologie beperken tot die gebieden die kunnen worden beschouwd als een kolonie onder Nederlands gezag.

In de twee eeuwen van haar bestaan ontwikkelde de VOC zich van koopman tot koopman/landsheer. Geleidelijk verwierf zij uitgestrekte territoria in Azië, die soms na korte tijd weer verloren gingen, zoals Formosa, of die de kern vormden van een koloniale staat zoals Ceylon en Java. Door deze gebiedsuitbreiding werd een commerciële instantie gedwongen zich als landsheer met het bestuur van grote aantallen Aziaten in te laten. Dit vereiste een geheel andere aanpak dan een factorij. De VOC werd gedwongen lokaal een bestuurspolitiek te ontwikkelen. Haar eerste ervaringen op dit gebied heeft de compagnie niet opgedaan op Java, daar hield zij zich juist heel lang afzijdig van het bestuur over Javanen. Slechts schoorvoetende heeft zij door de instelling van het ambt van Gecommitteerde tot en over de Zaken van de Inlander een begin gemaakt met het besturen van de Javanen in de omstreken van Batavia.⁵⁾ Het is veel eerder Formosa dat kan gelden als de eerste kolonie, waar de compagnie duizenden inheemsen direct onder haar bestuur heeft gebracht. Daar heeft zij ook door actieve kerstening getracht een animistische bevolking tot de christelijke cultuur over te halen. De verovering door Koxinga in 1662 maakte aan deze ontwikkeling echter vroegtijdig een einde. Daarom kan Ceylon dat voor wat betreft een gedeelte van de zee-kust tussen 1638 - 1658 op de Portugezen werd veroverd, worden beschouwd als de eerste grote Nederlandse kolonie waar de compagnie zich van koopman tot koopman/landsheer heeft ontwikkeld.

Door de Portugezen uit het kustgebied te verdrijven was de VOC geen souverain geworden. Zij had dit gebied veroverd voor en in samenwerking met de laatstovergebleven Singalese vorst Rajasingha II van Kandy. Spoedig na de verdrijving der Portugezen brak de strijd uit tussen de voormalige bondgenoten over de vraag wie het gebied feitelijk toekwam. Rond 1680 werd een status quo bereikt, waarbij de compagnie het kust-

gebied verwierf, zogenaamd als gouverneur voor de koning. In de praktijk trad zij echter zelfstandig op. In 1766 werd zij volledig soeverein in haar gebied.

Vanaf het begin gedroeg de compagnie zich als landsheer. Bij het invoeren van haar bewind moest zij allerlei problemen oplossen die alle centreerden rond de verhouding met de bevolking. Zij had de onderdanen nodig voor het inzamelen van de kaneel en het opbrengen van de lasten die van oudsher op het eiland gebruikelijk waren, om daarmee de kosten van verovering en bezetting goed te maken. Kernprobleem was hoe de bevolking aan de compagnie te verbinden.

Verskillende invloeden waren op de bevolking werkzaam en leidden hen af van de Nederlanders. In de allereerste plaats de ethnische godsdienstige en culturele verschillen. De Singalezen in het Zuiden waren Buddhisten en uit dien hoofde dubbel gevoelig voor de aantrekkingskracht van de Singalese vorsten van Kandy, die als hoofd van de Buddhisten op het gehele eiland optraden. De Portugese invloed was evenzeer groot, belangrijke delen van de bevolking in het Nederlandse gebied waren katholiek geworden. De compagnie zag in hen een potentiële vijfde colonne. Een ander belangrijk probleem was de onwrichting van het Singalese gebied door de langdurige oorlog tussen Nederlanders, Portugezen en de vorst van Kandy. Veel mensen waren weggetrokken of verdreven terwijl veel landerijen langdurig onbebouwd bleven liggen. Kastever verschillen maakten het besturen verder gecompliceerd. Aan de voorwaarden voor een geregeld bestuur en rechtspraak viel moeilijk te voldoen.

Als landsheer en koopman had de compagnie echter alle belang bij een regelde bebouwing van het land en de groei van onderdanen in aantal. Vanaf het begin deed zij daarom moeite de mensen terug te lokken en nieuwelingen aan te trekken. Door de desorganisatie tastte men echter in veel opzichten in het duister en was men verplicht de nog overgebleven inheemse elite te gebruiken. Hieraan kleefden allerlei bezwaren. Deze hoofden konden door de gebrekkige kennis van de Nederlanders hun positie gebruiken om hun eigen belangen te bevorderen. De Nederlandse houding tegenover inlandse hoofden was daarom vanaf het begin ambivalent: enerzijds had men hem nodig, anderzijds wantrouwde men hen. Dit probleem gaat in het algemeen op voor elk door Europeanen gekoloniseerd gebied in Azië en Afrika.

De Nederlandse oplossing op Ceylon was de inheemse hoofden zekere uitvoerende bestuurstaken op te dragen, maar tegelijkertijd zoveel mogelijk controle in te bouwen tegen wat in Nederlandse ogen als willekeurig optreden en knevelarij gold. Willekeur en knevelarij waren de termen waarmee de compagnie het deel van het optreden van de inheemse hoofden dat zij niet begreep, of kon waarderen, omschreef. Dit oordeel vormt de kern van de koloniale ideologie of rechtvaardiging niet alleen in de hier behandelde periode maar ook in de negentiende eeuw. Twee opvattingen van bestuur en recht, een Aziatische en een Europese, stonden daarbij tegenover elkaar.

De compagnie ging op Ceylon uit van de Nederlandse opvatting van bestuur en recht, waarbij de nadruk lag op het regelmatige en controleerbare van de opgelegde lasten. De rechten en plichten werden op papier vastgelegd, enerzijds als teken van geregeld bestuur, anderzijds als middel om de hoofden de mogelijkheid te ontnemen deze lasten naar eigen smaak en willekeur te verhogen. De compagnie zag zich als beschermer van de "kleine man" tegen de willekeur van de eigen inheemse hoofden. Zij trachtte rechtstreeks met de bevolking in contact te komen. Bij betaling van bewezen diensten werd opdracht gegeven dit rechtstreeks aan de leveranciers te doen om te voorkomen dat de hoofden een deel in de eigen zak zouden steken. Door de registratie van grond en onderdanen wilde zij voorkomen dat de "grote hansen" de beste zaaivelden zouden in beslag

nemen, ten koste van de "mindere onderdaan". "Knevelarij" door hoofden werd herhaaldelijk aangewezen als de reden van de opstand. Dit woord komt reeds in het begin van de 18e eeuw in de Nederlandse koloniale schrifturen voor. Andere middelen de bevolking rechtstreeks te benaderen waren het regelmatig rondreizen van hoge compagniesdienaren ter inspectie en het aanhoren van klachten; het vastleggen van het inheemse recht, de introductie van het Rooms-Hollandse recht en de bevordering van de welvaart. Ook werden meerdere hoofden wel tegen elkaar uit gespeeld om samenspanning tegen de compagnie te voorkomen. Zo had de compagnie op Ceylon altijd tolken uit verschillende kasten om dat anders het gevaar bestond dat hoofdlieden en tolken van dezelfde kasten klachten van onderdanen niet zouden geven.

Toch mogen wij uit deze maatregelen niet zonder meer aannemen dat een volgroeide koloniale ideologie de drijfveer achter dit handelen was. De noodzaak van alle dag bracht met zich mee dat men een beheerssysteem ontwierp dat met weinig middelen een zo groot mogelijk effect sorteerde. Het gevolg was dat veel wat men afkeurde in de praktijk bleef bestaan. Men kon zich niet altijd veroorloven af te wijken van hetgeen door de bevolking als gewoon werd beschouwd. Het is daarom belangrijk te letten op de motivering van bepaalde maatregelen. Hierbij komen regelmatig bepaalde zinsneden terug waarin de compagnie als beschermer van de "arme onderdaan" wordt getekend. De inheemse wereld of de inheemse vorsten zijn dan van lager kwaliteit in het besturen van hun gebied. Niet alleen bij "imperialisten" als de beide van Goensen, gouverneurs van Ceylon van 1662 tot 1679 of de later Gouverneur Generaal van Imhoff (gouverneur van Ceylon van 1736 - 1740) treffen wij deze uitlatingen aan, ook andere minder uitgesproken personen hanteerden deze termen.

Dat het hierbij al dan niet bewust een rechtvaardiging is van de eigen aanwezigheid mag blijken uit het volgende citaat uit een verslag van een reis van gouverneur van Imhoff over Ceylon. Van Imhoff was van mening dat de bevolking op compagniegebied er veel beter aan toe was dan die in Kandy, omdat de Kandiers geen bescherming van have en goed genoten.

"En om de regeeringsform laten zij ook leggen wat legt, en bemoeijen zig maar met de kost te zoeken, omdat zij dog niets voor haar zelfs behouden kunnen, en sodra zij door haren arbeid wat versameld hebben het selve aan haare hoofden weder opbrengen moeten. Welk inconvenient gemeen is met de Mallebaaren en Chitties die ook geen kind in de wieg sparen daar wat te haalen is, en weder inselver wijze volgeworden zijnde door hare meerder werden uijtgedrukt, door dese laastgen. inconvenienten wanneer zij onder den koning sorteeren werden terug gehouden om het land regt te gebruiken, daar zij integendeel onder de Comp. sorteerde beijde daarinne veel naarstiger zijn, het welke men bij het confronteeren van wederzijdsche Landen en onderdanen duidelijk ontdekken kan."⁶)

Een ander sprekend voorbeeld vinden wij in 1781 wanneer de Raad van Jaffna in het noorden van Ceylon voorstelt het gebied van de Wannias, min of meer onafhankelijke vorstjes tussen het gebied van de compagnie en Kandy te onderwerpen, omdat het bestuur van deze vorsten slecht voor het land zou zijn.

Het thema dat het koloniale bewind moet optreden ter bescherming van de onderdanen keert herhaaldelijk terug. Het Europees bewind wordt op deze wijze gerechtvaardigd door zijn daden. Onder invloed van de Verlichting is dit nog verder versterkt. Gouverneur Falck (1765-1785) verzuchtte zelfs bij een botsing tussen de belangen van de

compagnie en die der bevolking dat het schier onoplosbaar was de zaken van de compagnie te verzoenen "met haere grondwet om haere onderdanen niet ongelukkig te maeken"⁷⁾ Falck vond echter een passende uitweg.

Ten einde te tonen dat deze gedachtengang niet uniek was voor het karakter van het bewind op Ceylon, wil ik een aantal voorbeelden aanhalen van soortgelijke uitspraken op Java. Deze zijn van later datum aangezien de bestuursbemoeyenis met de Javaanse bevolking pas begon in de tweede helft van de achttiende eeuw. Ook hier weer het dilemma van de inheemse hoofden. Men leze er de grote bronnenpublicatie van De Jonge over de vestiging van het Nederlands gezag op Java maar op na. Enkele citaten mogen hier volstaan. Zo schrijft P.G. van Overstraten, de gouverneur van Java's Oosthoek in 1796 aan Batavia dat hij reeds geruime tijd bezig is met het "opnemen" van de bevolking in de onder hem staande regentschappen en het gedrag der regenten. "Nasporingen die allerbelangrijkst zijn om langs die weg de knevelarijen en mishandelingen van de gemeenen, die nog maar al te veel gepractiseerd worden, te kunnen leeren kennen en dus voorkomen". Na dit onderzoek moet men vaste regels opstellen, opdat de hoofden "aan hunnen onderhoorigen niets zullen kunnen opleggen dan hetgeen billijk en bepaald is".⁸⁾

Na de opheffing van de VOC is in de beraadslagingen over het lot van de Aziatische bezittingen door de elkaar opvolgende besturen in de Republiek een Regeringsreglement opgesteld voor de Gouverneur Generaal. Hierin werd naast veel andere bepalingen die de Nederlandse belangen moesten handhaven, de bepaling opgenomen dat "de meest geschikte middelen werden beraamd en in 't werk gesteld om in de Bezittingen van Z.M. in Oost-Indiën het lot van den gemeenen Javaan te verbeteren en te verzekeren, alle onregelmatige en willekeurige belastingen en andere misbruiken af te schaffen."⁹⁾ Hiermede had een opvatting die vanaf het begin van een geregeld Nederlands bestuur in Azië aanwezig was, zijn intrede gedaan in het Regeringsreglement. Zij zou wel eens worden gewijzigd maar de gedachte eraan zou nooit meer verdwijnen. Een opvatting voortgekomen uit de onvoldoende kennis en appreciatie van de gewoonten van andere volkeren, was hiermede tot norm verheven. Hoe sterk deze gedachte in het begin van de negentiende eeuw was geworden kan blijken uit de opmerking van Gouverneur Generaal van der Capellen in 1820 dat de meeste Nederlandse bestuursambtenaren druk bezig zijn het gezag van de Javaanse regenten opzettelijk te ondermijnen.¹⁰⁾ Niet alleen een Multatuli, maar ook velen voor en na hem zouden zich bij het indienen van klachten over inheemse bestuurders, beroepen op hun taak de onderdaan te beschermen tegen de knevelarijen van zijn eigen hoofden. De werkelijkheid deed niet onder voor de romankunst, getuige de Resident van Madura J.A. Steyn Parvé, die in 1823 schreef dat de rust onder de bevolking in zijn ressort te danken was "aan de meerdere protectie die aan den gemeenen man verleend is geworden, waardoor de Regenten en andere groten eenigszins belet zijn geworden die ongehoorde knevelarijen ten opzichte hunner onderhoorigen te beezigen". Helaas was niet alles aan hem gerapporteerd zodat "ik genoodzaakt wierd de hulp die ik den armen Inlander zoo gaarne wenschte te verleen, te moeten terughouden."¹¹⁾

Annotatie.

1. Wesseling, H.L., Het Nederlandse koloniale model in de Franse koloniale theorie ± 1890-1914, *TVG* 90, 1977, 72 - 94.
2. Lijphart, Arend, *The Trauma of Decolonization, the Dutch and West New Guinea*, (New Haven and London 1966).
3. Kennedy, Raymond, The Colonial Crisis and the future, in Ralph Linton ed., *The science of Man in the World Crisis*, (New York s.a.) 306 - 344.

4. Zie bijvoorbeeld Meilink-Roelofsz, M.A.P. e.a., *De VOC in Azië*, Bussum 1976.
5. De Haan, F., *Priangan, de Preanger Regentschappen onder het Nederlands Bestuur tot 1811* (Batavia 1910 - 1912).
6. Algemeen Rijksarchief, Koloniaal Archief no 2322 fol. 1187.
7. KA 3183 fol. 346.
8. De Jonge, J.K.J. ed., *De opkomst van het Nederlands Gezag in Oost-Indië*, vol. XII, 408.
9. Ibidem XIII, 324; Schutte, G.J., *Winds of Change. Dutch Colonial Policy during the first decade of the Nineteenth century*, Publicatie in voorbereiding.
10. Algemeen Rijksarchief, Archief Ministerie van Koloniën no 2772 Res. 1820, 19 mei no. 6; zie ook Schrieke, B., *Indonesian Sociological Studies I*, (Den Haag Bandung 1955) 201 - 222, The position of the Regents from the days of the Dutch East India Company to the Constitutional Regulation of 1854.
11. Algemeen Rijksarchief, Collectie Schneither 100, Algemeen verslag der Residentie Madura en Sumanap over den jare 1823 door J.A. Steyn Parvé, d.d. 14 april 1824.

P.J. Drooglever

WAS ER EEN NEDERLANDSE KOLONIALE IDEOLOGIE IN DE TWINTIGSTE EEUW?

Een ideologie is, volgens de dikke Van Dale, een systeem van ideeën en zingevingen die het gedrag richten, welk geheel emotief geladen is. We treffen er ook een minder positief geformuleerde, maar zeker zo duidelijke omschrijving van datzelfde fenomeen aan, afkomstig van C. Veth, die spreekt van "een schromelijk eenzijdige en dweepzieke beschouwing van mensen en dingen".

Als de Nederlanders een koloniale ideologie hadden moet het dus mogelijk zijn, een aantal elementen, die tezamen zo'n dweepzieken beschouwing vormen, te achterhalen. Deze moeten dan bovendien zo algemeen verbreid zijn geweest, dat ze als karakteristiek voor het Nederlandse volk gekenmerkt mag worden.

De dag, nadat Van Goor mij gevraagd had, over dit onderwerp mijn gedachten eens te laten gaan, kreeg ik een brief in handen uit 1946, afkomstig van het comité dat luisterde naar de gedenkwaardige naam "Indië in Nood, geen uur te verliezen". Dit Comité, waarin mensen als Van Swaay, Belonje, Fabius en Picard zaten bezwoer in de naoorlogse jaren het Nederlandse publiek en de regering dag in dag uit, Indië niet over te leveren aan de Republiek, doch daar het Nederlandse gezag te handhaven. De brief waar ik het over wil hebben, was gericht aan de leden van de Commissie Generaal, die op het punt stond, naar de opstandige kolonie te vertrekken om daar, gewapend met vrij vergaande volmachten, te redden wat er te redden viel van Nederland's positie in Indonesië. Een paar passages daaruit zijn voor ons thema van belang. Daar komen ze.

"Bij Uw vertrek voor het uitvoeren van een taak, welke onder de belangrijkste onzer geschiedenis te rekenen is en waarvan het resultaat het welzijn van de groote bevolking ginds als van ons volk hier, ten sterkste zal beïnvloeden, vergezellen U de beste wens van het geheele Nederlandsche Volk, in het bijzonder van hen die door jarenlang verblijf in Indie een sterke band gevoelen met het land en de bevolking in het groote gebied ginds.

Moge Uw inzicht, Uw beleid, onder God's zegen, de goede zaak dienen, allen ten voordeel. Moge Uw standvastigheid weerstand bieden aan de ongebreidelde krachten en losgebroken driften den tegenwoordigen tijd eigen. Moge het U gegeven zijn de plichten tegenover de groote massa ginds, die onze leiding zoo dringend noodig heeft, tegenover ons zelf en tegenover de geheele wereld, ongerept te vervullen, in schoone navolging van wat onze wapenspreuk voorschrijft: "Je Maintiendrai". Groote voordelen zullen dan allen als rijpe vrucht toevallen.

Wij denken niet op de eerste plaats aan de economische voordeelen voor alle betrokkenen, ofschoon de nood der tijden ook juist thans tot de grootst mogelijke productie dwingt. Wij denken allermint aan de belangen van het zgn. grootkapitaal. Maar wij denken aan alles wat de menselijke waarden tezamen bepaalt.

Het grootkapitaal zal zich altijd wel weten te redden. Ook en zelfs zeer gemakkelijk in een maatschappij, waarin onvoldoende leiding wordt gegeven. Economische voordeelen kunnen dan op eenvoudige wijze worden afgedwongen. Om nog niet ervan te spreken dat door corruptie allerwegen, een werkelijke uitzuigpolitiek mogelijk gemaakt wordt. Iets wat onder ons beproefd Binnenlandsch Bestuur onmogelijk was. Wel is nog op te merken, dat het buitenlandsche super-grootkapitaal

ons bedroefd klein geworden Nederlandsche kapitaaltje zal kunnen wegdrücken. Daarbij geholpen door zichzelf zoekende machthebbers in het land, die zich aan het welzijn der massa niets gelegen laten liggen en veel liever met kapitaalkrachtige buitenlanders zaken zullen trachten te doen dan met ons. Immers, wij hebben kennis van land en volk — en toewijding — en worden als dwarskijkers beschouwd. Men zal in ons een gevaar zien voor de eigen positie! Hoe troebeler het water, hoe slechter het er voor Indië en Nederland voorstaat.

Wij mogen nog verwijzen naar de zgn. Concessies in andere deelen van Azië waar monumentale, machtige en prachtige nederzettingen trotsch de hoogte insteken, aan den voet echter omringd door de miljoenenmassa's in de erbarmelijkste en ellendigste omstandigheden verkeerend. Een symbool van harteloosheid, demonstreerend het zoeken van voordeel, zonder het gevoelen van verantwoordelijkheid.

Gelukkig dat in Nederlandsch-Indië reeds tientallen jaren lang geheel andere begrippen in practijk gebracht werden, met als resultaat een zeer welvarend land, ten voorbeeld aan welhaast geheel de wereld. Met een Nederland, dat de verantwoordelijkheid droeg, doch ook zelf mede de voordeelen plukte. Natuurlijk zal ons beleid steeds aangepast moeten worden aan veranderende eischen van veranderende tijden.

Tegenwoordige binnenlandsche en buitenlandsche stroomingen dringen en trachten te dwingen naar de snelle wijzigingen, die de draagkracht van het land verre te boven gaan, met de noodzakelijke desastreuze gevolgen, indien de onrijpe voorstellen in practijk gebracht zouden worden. In plaats van de voorgespiegelde vrijheid, in werkelijkheid groote slavernij van de miljoenenbevolking ginds en armoede, ook hier. - - -

Met het bovenstaande beschikken wij nu over een mooie verzameling ideeën over en zingevingen aan het koloniale bestel, afkomstig van een groepje behoudende, doch in brede kring weerklink vindende oud-Indischgasten. Laten wij beginnen met te constateren dat de emotieve lading, die volgens Van Dale aanwezig moet zijn om van een ideologie te mogen spreken, er ook is. Die puilt a.h.w. aan alle kanten door de in rafelig Nederlands gestelde tekst heen. Vervolgens is het wenselijk, wat meer systeem te brengen in wat we nu aan elementen van een koloniale ideologie bijeen hebben gegaard. Laten we daarom de centrale thema's uit het pamflet van "Indië in Nood" eens op een rijtje zetten. We vinden dan:

1. De grote massa ginds heeft onze leiding nodig en dient beschermd tegen zichzelf zoekende inheemse machthebbers. Een eigen bewind zal onrechtvaardig en onbekwaam zijn.
2. Deze bescherming is evenzeer nodig tegenover het in principe amorele grootkapitaal. De Indonesiërs kunnen zelf de economie niet gaande houden. Samenwerking met Nederland is daarom in hun belang. Nederland voelt zich, uit hoofde van haar politieke suprematie, moreel gebonden dat economisch leven zodanig in te richten, dat zij er werkelijk profijt van hebben.
3. De Nederlandse politieke suprematie is in economisch opzicht ook voor het moederland voordelig.
4. Nederland levert, door deze uitgestrekte gebieden te beheren, een positieve bijdrage tot de mondiale ordening.
5. Nederland ontleent er niet alleen economisch voordeel, doch ook morele satisfactie aan. Nederland geeft aan de wereld een voorbeeld, hoe men koloniën besturen moet en is in dit opzicht "gidsland".

Dergelijke argumenten waren niet nieuw in 1946. Als wij bijvoorbeeld het veel gebruikte handboek van de Utrechtse hoogleraar de Louter over de staatsinrichting van Ned. Indië¹), dat van 1875 tot 1914 zes heruitgaves beleefde, openslaan komen wij ze, deels impliciet, deels expliciet weer tegen. Hij noemt daar nog een tweetal bovenop, die wij ook bij onze verzameling zullen voegen.

6. De kolonie geniet diplomatieke steun en militaire bescherming van het moederland. Vooral dat laatste leek na 1942 een minder sterk argument, doch het werd ook toen nog aangevoerd. Vóór de oorlog vormde het echter een vast bestanddeel van de argumentatie pro.
7. Het bewaren van de harmonie tussen de heterogene bestanddelen. Dit argument vinden wij elders meer uitgebreid en scherper geformuleerd terug bij Colijn, Treub en anderen. Zo meldde het beginselprogramma van de Vaderlandse Club hierover, dat Indië als zodanig geen wezenlijk begrip was, doch zijn inhoud alleen ontleende aan de toevoeging Nederlands-. Een kunstmatig samenbrengen van al de samenstellende volksstammen in een staatsverband zonder het cement van een Nederlands gezag zou onvermijdelijk leiden tot een vexatoire hegemonie van de sterkste bevolkingsgroep, hetzij tot een uiteenvallen van het geheel in talrijke onderdelen, waardoor het voor de welvaart der groepen volstrekt onontbeerlijke, door het Nederlands gezag geschapen economisch verband in de archipel zou teloor gaan.

De zeven hier opgesomde argumenten komen wij, zij het in verschillende toonaarden gezet, in de eerste helft van de twintigste eeuw keer op keer tegen. Het feit, dat ik tot dusverre voornamelijk mijn licht heb opgestoken bij "rechts in de koloniale politiek" wil niet impliceren, dat links de waarde van deze argumentatie ontkende. Rechts had alleen meer de neiging, er eens gemakkelijk voor te gaan zitten om ze een voor een op te sommen, zodat de onderzoeker daar zijn oogst gauwer binnen heeft dan aan de linkerzijde van het koloniaaal-politieke spectrum. Aan die linkerzijde zal hij echter spoediger kennis maken met ons 8e en laatste punt. Abraham Kuyper had in zijn Program van 1879 de voorgedijgedachte gelanceerd. Een kolonie was te beschouwen als een pleegkind, men had het op te voeden, en wel tot groter zelfstandigheid. Deze voorgedijgedachte was in de twintigste eeuw een algemeen aanvaarde leidraad geworden van de Nederlandse koloniale politiek. Een serieuze scheiding der geesten voltrok zich eerst in de jaren twintig, toen men geconfronteerd werd met Indonesiërs die de eis van een onafhankelijk Indonesië stelden en daarvoor gingen ageren. De antwoorden hierop van Nederlandse zijde varieerden van instemmend — een enkeling —, via afhoudend in meerdere gradaties tot afwijzend. Een tegenstelling tussen links en rechts in de koloniale politiek was hiermee geboren. Toch kan, naar mijn mening, opvoeding tot groter zelfstandigheid van de overheerste volkeren ook voor de latere jaren als algemene doelstelling en rechtvaardiging voor Nederlands koloniaal beheer gelden. Daarvoor moeten wij weer even naar rechts kijken.

De Vaderlandse Club, die zich vanaf 1929 meer dan wie ook tegen de Indonesische nationalistten schrap zette, achtte de eenheid van het koninkrijk een onaantastbaar axioma. De wijze waarop Indië in dat Nederlandse rijk opgenomen zou zijn, was echter afhankelijk van de eisen van praktische staatkunde. Dat gaf althans enige ontwikkelingsruimte. Belangrijker echter voor ons onderwerp waren die passages uit de beginselverklaring waarin gesteld werd, dat het voeren van een krachtige ontwikkelings- en welvaarts-politiek voor de gehele bevolking een onafwijsbare plicht was. Economische mondigheid was moeilijker te verkrijgen, en ook essentiëler, dan staatkundige. Wanneer het eerste bereikt was, zou het laatste daaruit echter logisch en onweerstaanbaar voortvloeien.

Dat was heel wat gereserveerder taal dan die van een sociaal democraat als Stokvis, die wilde aansturen op zo spoedig mogelijke verwezenlijking van een Indisch zelfbestuur

onder inheemse leiding. Gereserveerder ook dan die van de Stuw-groep, die Nederlands koloniale taak voltooid zag, wanneer een Indisch gemenebest in de rij der zelfstandige volkeren een eigen plaats in zou nemen, zij het bij voorkeur met behoud van blijvende banden met Nederland.

Deze tegenstellingen leverden voldoende brandstof op tot verhitte discussies tussen de Nederlanders onderling en met de Indonesiërs. Er zit echter voldoende overeenkomst in, *om opvoeding tot groter zelfstandigheid* de minimum-formule te noemen, waarover alle partijen het eens waren. Slechts de communisten, met hun leuze "Indonesië los van Holland. Nu" plaatsten zich hier buiten. Zij hadden dan ook hun eigen principieel anti koloniale ideologie.

Zo hebben wij nu een achttal punten bijeen, die deel uitmaken van een over een zeer breed front aangehangen koloniale ideologie. Deze had ook in de naoorlogse jaren niets aan kracht ingeboet.

In feite was de kritieke toestand, waarin het Nederlandse gezag in Indonesië verkeerde, voor het eerst in de geschiedenis de aandacht van het hele Nederlandse volk op het koloniale vraagstuk vestigde. Meer dan 70% van de Nederlandse bevolking juichte de eerste politionele actie, die herstel van het Nederlandse overwicht beloofde, toe. De grote meerderheid van de tegenstanders, kunnen wij daarenboven veilig aannemen, was er alleen maar *daá*rom op tegen, omdat naar hun mening gewelddadig optreden de laatste kans op het uitoefenen van enige invloed in Indonesië deed vervliegen. Lees daar het dagboek van Schermernhorn nog maar eens op na. Ook de verguisde Sutwers als Logemann, van Mook en Jonkman waren overtuigd van de heilzaamheid van een zo groot mogelijke Nederlandse invloed, en de hierboven gememoreerde argumenten figureren ook in hun geschriften uit deze tijd, misschien niet als vanzelfsprekende, maar toch ook zeker niet als achterhaalde waarheden. Belonje en de zijnen deden heus overbodig werk, deze Van Mook, Schermernhorn, De Boer en Van Poll nog eens onder de neus te wrijven. De Boer was nota bene voor de oorlog bestuurslid van de Vaderlandse Club geweest, en Van Poll had enige maanden tevoren nog een reis door Indonesië gemaakt als paladijn van de koloniale reactie, en bij de Tweede Kamer een rapport ingediend, dat er niet om loog. Het grote verschil tussen Belonje c.s. en Van Mook c.s. was, dat de laatsten een veel beter inzicht hadden, resp. hadden verworven, in wat op dat ogenblik wel en niet mogelijk was. Zij wisten dat zij hun politiek daarop moesten afstemmen, en dat niet langer de oordelen en vooroordelen van de Nederlanders alléén de ontwikkelingen in Indonesië bepaalden. Die oordelen, tesamen hun koloniale ideologie vormend, waren echter op de dag van de soevereiniteitsoverdrag nog ongewijzigd bij de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk aanwezig.

De vraag was alleen, wat het er mee aan moest.

Annotatie

1. J. de Louter, *Handboek van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië*, Den Haag 1914, pp. 38, 39.

Een beredeneerd overzicht van het voor en tegen van koloniaal bezit komt het eerst voor in de uitgave van 1895. Dat dit toen, en niet eerder geschiedde, kan natuurlijk toegeschreven worden aan het proces van persoonlijke "rijping" van De Louter zelf. Er spreekt evenwel ook de geest der tijd uit.

De Nederlandse politiek raakte, met de opkomst van de confessionele partijen en de socialistten, meer "geideologiseerd", en ook een liberaal als De Louter kon zich daar niet geheel aan onttrekken. Bij de bestudering van ons onderwerp moeten wij voor wat de 19e eeuw betreft bedacht zijn op het verschijnsel dat het jargon, waarin een liberaal zich uitte, anders was dan

b.v. dat van een anti-revolutionnaire, maar dat de sentimenten en idées fixes van beiden groten-
deels dezelfde kunnen zijn. Zo merkt b.v. De Louter in zijn inleiding tot de 5e druk (1905)
op: "Het wekt inderdaad menigen glimlach, indien men bespeurt dat de beginselen, waaraan de
namen van een van Hoëvell en Fransen van de Putte voor altijd verbonden blijven en waarlijk
ook ik mij van meet af aan heb aangesloten, thans onder de nieuwe naam van ethische koers en
democratische politiek worden verkondigd."

G.H.A. Prince

HAD NEDERLAND EEN KOLONIALE IDEOLOGIE? NA DE DEKOLONISATIE: EINDE OF VERVOLG.

Zo het bestaan van een koloniale ideologie in de koloniale periode aangetoond kan worden, is het de vraag, of dat geheel van ideeën in geval van dekolonisatie losgelaten kan worden. Anders geformuleerd: bleven na de dekolonisatie koloniale denkbeelden nog een leven leiden, invloed uitoefenend op de relaties tussen de voormalige kolonisatoren en de jonge staten? Om dat voor Nederland na te gaan, kunnen wij onderzoeken of dat deel van het Nederlandse buitenlandse beleid, dat de meest intensieve en veelomvattende contacten tussen de "oude" en jonge staten regelt, te weten de ontwikkelingssamenwerking, trekken van koloniale denkbeelden bevat. Wij kunnen daarbij wellicht uitgaan van een aantal kenmerken, die Raymond Kennedy rond de Tweede Wereldoorlog aanwezig zag in koloniale gebieden ¹). De gemeenschappelijke trekken van de koloniën waren volgens hem:

- het bestaan van een horizontale barrière, die sociale contacten tussen kolonisatoren en inheemse bevolking belemmerde.
- de politieke en economische controle werd uitgeoefend door de kolonisator,
- de 'social services', vooral onderwijs, stonden op een laag peil.

Belangrijker voor de vraagstelling zijn de rationalisaties voor het bestaan van de door Kennedy designaleerde kenmerken. Zij lagen veelal in de sfeer van verklaringen, gebaseerd op onderscheid tussen moederland en kolonie ten gevolge van verschillen in ras, klimaat, traditie, cultuur en recht. Dat het geheel van kenmerken en rationalisaties superioriteit van de kolonisator veronderstelde, zal duidelijk zijn.

Bij de dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog waren het koloniaal beleid en de koloniale doctrines gedoemd te verdwijnen. Er werd plaats gemaakt voor nieuwe doctrines: de ontwikkelingstheorieën, en een nieuw beleid: de ontwikkelingshulp. Althans, het zag er naar uit, dat er plaats gemaakt werd. In elk geval zijn er verschillen aan te wijzen. Vóór 1940 waren de opstellers van de koloniale theorieën uit de afzonderlijke landen *naast* elkaar werkzaam, zonder dat er van onderlinge samenhang duidelijk sprake was. ²) Elke auteur voelde zich geoccupeerd met de kolonie en het koloniaal systeem van zijn land. Na 1945 echter was er sprake van uniformering in de theorievorming over het ontwikkelingsvraagstuk. Het probleem van de onderontwikkeling werd als een mondiaal probleem gezien. Internationale organisaties als de Verenigde Naties en de Wereld Bank concentreerden zich erop en gingen een activerende rol spelen. Ontwikkelingstheorieën werden opgesteld door auteurs uit de geïndustrialiseerde landen, of beter: uit de geïndustrialiseerde wereld.

De uniformering van de theorievorming, maar ook de internationale aanpak van de onderontwikkeling leidden ertoe, dat de beleidsvoering na 1945 ook een gelijkvormig karakter kreeg, terwijl het koloniaal beleid vóór 1940 een specifieke, op de eigen kolonie toegespitste vorm had gekend. Toch konden na de Tweede Wereldoorlog de afzonderlijke hulpgevende landen in het ontwikkelingsbeleid wel verschillende accenten leggen, afhankelijk van de eigen ideeën en mogelijkheden. Het samengesteld geheel van hulpinspanningen zal immers moeilijk even homogeen kunnen worden als dat met de theorieën wel het geval was.

De beëindiging van de Tweede Wereldoorlog als ook de dekolonisatie brachten een optimistische kijk op de toekomst en een geloof in de gelijkwaardigheid van alle landen met zich mee. Tegen deze achtergrond onstonden de *Evolutionaire theorieën*³⁾, die alle landen als zelfstandige eenheden, elk afzonderlijk een eigen, zichzelf versterkend ontwikkelingsproces zagen doormaken⁴⁾. Zoals de industrialisatie in de westerse wereld plaatsgevonden had, zo kon dat ook in de ontwikkelingslanden; zelfs versneld, indien de ontwikkeling extra stimulansen kreeg. Vooral kapitaalsinjectie en overdracht van technische kennis zouden de industrialisatie kunnen bevorderen. Op die manier zou er een wereld ontstaan, waarin alle landen op gelijk niveau met elkaar zouden verkeren. Zo heeft, althans in de theorieën, superioriteit van de westerse mens plaats gemaakt voor gelijkwaardigheid, is ongeloof omgeslagen in geloof in het vermogen tot ontwikkeling binnen en vanuit de vroegere koloniën.

Toen echter in de jaren zestig datgene, wat als een snel te klaren proces gezien was, niet tot stand kwam, temperde het optimisme. Ongeveer tegelijkertijd kwamen enerzijds de *Institutionele theorieën*, anderzijds de *Centrum-periferie theorieën* op, theorieën, die op dit moment nog van grote invloed zijn. De Institutionele theorieën suggereren er vanuit te gaan, dat er in de ontwikkelingslanden problemen kunnen zijn, die afwijken van de westerse vraagstukken. Met andere woorden, hoe in de Derde Wereld ontwikkeling tot stand gebracht moet worden, kan niet, zoals de evolutionaire theorieën beweren, altijd afgeleid worden uit het westerse industrialisatiemodel, zo men het over zo'n model eens zou zijn.⁵⁾ De institutionalisten, onder wie vroegere evolutionaire auteurs, signaleren door vooral oog te hebben voor de interne problemen van de ontwikkelingslanden, dat ontwikkeling niet meer gezien kan worden als een door alle landen door te maken identiek proces, en dat juist voor elk land specifieke problemen, veelal voortvloeiend uit tradities, cultuur en bestaand recht, de struikelblokken op de weg naar de ontwikkeling kunnen vormen. Het geloof in de gelijkheid van alle landen wordt aangepast: gelijkvormigheid van de afzonderlijke ontwikkelingsprocessen wordt afgewezen, superioriteit van de westerse ontwikkelingswijze is echter niet het uitgangspunt.

Is er bij de institutionele theorieën sprake van een aangepaste verbrede visie op ontwikkeling, de *Centrum-periferie theorieën* zetten zich duidelijk af tegen de Evolutionaire theorieën. Gaat de laatstgenoemde groep theorieën uit van een belangenharmonie van rijke en arme landen, de Centrum-periferie theorieën signaleren een hiërarchische opbouw in het internationale systeem, waarin de landen, afhankelijk van hun politieke, economische, culturele en technologische macht verschillende posities innemen.⁶⁾ De hiërarchie is ontstaan in de koloniale periode. Na de dekolonisatie is er geen wezenlijke verandering in gebracht: nog steeds wordt de periferie (de arme landen) uitgebuit door het Centrum (rijke landen). Wel zijn er in de loop der tijd verschuivingen in de rangorde geweest.

De kenmerken door Kennedy gezien in de koloniën zien wij hier grotendeels terug: politieke macht, economische controle en afhankelijkheid, ongelijke posities van landen ten opzichte van elkaar.

Dichtbij de Centrum-periferie theorieën staan de Marxistische theorieën⁷⁾ die hun oorsprong al ruim vóór 1945 hebben, maar na de Tweede Wereldoorlog verdieping hebben gekregen. In de visie van de marxisten heeft de dekolonisatie wel een einde gemaakt aan het kolonialisme, maar de regimes in de jonge staten zijn als gevolg van de koloniale periode zo kapitalistisch van aard, dat de uitbuiting is blijven voortduren. Ook hier is dus sprake van ongelijke machtsverhoudingen. De toetsing van de marxistische visie aan Kennedy's kenmerken van koloniën levert dan ook hetzelfde resultaat op als dat bij de Centrum-periferisten het geval was.

Naast deze voornamelijk uit de ontwikkelde wereld afkomstige theorieën laten sedert ± 1970 auteurs uit ontwikkelingslanden van zich horen. Zij wijzen op de noodzaak van een eigen toekomstbeeld en van een eigen beleid om dat beeld te verwezenlijken. Zij pleiten er daarom voor alle relaties met de rijke landen kritisch te bezien, alleen die contacten te handhaven, die een "voordelig saldo" opleveren, en verder zoveel mogelijk op eigen kracht te vertrouwen. Het gaat hier om de self-reliance gedachte.⁸⁾ Er is duidelijk sprake van een afwijzing van o.a. economische overheersing. Een roep om werkelijke dekolonisatie wellicht.

De beleidsvorming inzake de ontwikkelingssamenwerking na 1945 is niet los te zien van de theorieën. In begrotingen en nota's betreffende de ontwikkelingssamenwerking wordt steeds gerefereerd aan bepaalde theorieën. De omslag van optimisme in de jaren vijftig, naar de meer sombere, maar ook reëlere visie in de jaren zestig komt in de beleidsvoering duidelijk naar voren. Inderdaad wordt in de jaren vijftig vooral op economische groei, op kapitaals- en technische hulp de nadruk gelegd, krijgt men later voor veel meer factoren, waaronder sociale, aandacht. Een eenzijdig verband tussen theorie- en beleidsvorming, nl. hoe het theoretische standpunt de beleidsvoorstellen kan bepalen, komt b.v. tot uiting in sommige adviezen van de Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking, met name in de recente nota "Toekomstige grondslagen voor ontwikkelingssamenwerking".

Zoals hierboven is opgemerkt kwamen er in het beleid van de hulpgevende landen accentverschillen voor. Elders heb ik eens getracht de overgang van het koloniale beleid naar ontwikkelingssamenwerking bij enkele landen te schetsen.⁹⁾ Daarbij kwam naar voren, dat juist die accentverschillen voor een groot deel bepaald werden doordat specifieke trekken uit het koloniale beleid van de afzonderlijke landen doorwerkten in het ontwikkelingshulpbeleid van die landen. Vooral in Frankrijk, maar ook in iets mindere mate in Engeland, was dit het geval.

In Nederland is een doorwerken van zijn vroegere koloniale denkbeelden in de ontwikkelingsideeën minder aantoonbaar. De Fransman Masson spreekt dan ook bij de bespreking van de Nederlandse hulpinspanning niet over "l'aide traditionnelle", zoals hij wel in het geval van Frankrijk, Engeland en België doet.¹⁰⁾ Om toch te proberen het verband tussen koloniaal beleid en ontwikkelingssamenwerking te traceren, kunnen we ons richten op de volgende vragen:

- Bestond er wat de hulp betreft een gerichtheid op de voormalige koloniën?
- Wat is de verhouding tussen de bilaterale en de multilaterale hulp? Immers, indien een land invloed wil blijven uitoefenen in zijn voormalige koloniën, of duidelijke, eventueel met het koloniale beleid overeenkomende oogmerken heeft, — zoals cultuurverspreiding, taaloverdracht —, dan is de bilaterale steun de geijkte hulpvorm.
- Wat waren de motieven om hulp te verlenen?

Medio 1949, toen het verlies van Indonesië bijna een feit was, en toen de Verenigde Naties, de organisatie die ingegrepen had in de Indonesische affaire en Nederland daarbij op de vingers getikt had, het "Expanded Program of Technical Assistance" aanvaard hadden, bracht Nederland enthousiasme op voor ontwikkelingshulp. "Vooral enkele 'koloniale' ambtenaren waren het, die de gedachte aan internationale bijstand voor de sociaal-economische vooruitgang van minder ontwikkelde gebieden in Nederland introduceerden", zo kunnen wij bij van Soest lezen.¹¹⁾ Zij waren de stimulators, omdat zij iets van ontwikkelingshulp begrepen. De hulpverlening, waaraan Nederland zou gaan

deelnemen, moest echter wel via multilaterale kanalen gegeven worden, om gedachten, als zou Nederland zich zo weer in Indonesische aangelegenheden willen mengen, te vermijden. Ook werd gekozen voor multilaterale hulp via de Verenigde Naties om het tijdens de Indonesische kwestie geleden prestige te herstellen.¹²⁾

De prioriteit, die in 1949 gegeven is aan multilaterale hulp, is steeds gehandhaafd. Nog in 1962 is door de minister van Buitenlandse zaken Luns in een memorandum sterke nadruk gelegd op de multilaterale hulp.¹³⁾ Men stond toen nog zelfs op het standpunt, dat bilaterale steun gevaarlijk voor een klein land als Nederland kon zijn: Nederland zou immers zo slechts aan een klein aantal landen hulp kunnen verlenen, waardoor de kans bestond, dat de betrekkingen met de niet geholpen landen verstoord zou worden, maar ook dat Nederland zich ertoe zou kunnen laten verleiden meer hulp te gaan verlenen, dan het zich zou kunnen veroorloven.

Het aandeel van de bilaterale hulp in de betreffende begroting is in latere jaren echter wat toegenomen, na erkenning van het feit, dat met bilaterale hulp tegelijkertijd de Nederlandse commerciële belangen in de minder ontwikkelde landen gediend kunnen worden. De hulp werd echter steeds voornamelijk via consortia verleend. Ook is in de afgelopen jaren weer een zeer aanzienlijk deel van de Nederlandse hulpverlening aangewend voor de ontwikkeling van Indonesië. In de vorig jaar verschenen nota *Bilaterale ontwikkelingssamenwerking* wordt echter alleen in het kader van het belang van kennis over het ontvangende land gesproken over "via historische . . . relaties opgebouwde kennis"¹⁴⁾ Over vroegere koloniale aanwezigheid in Indonesië als aanleiding tot keuze van dat rijk als concentratieland wordt niets gezegd.

Over de verhouding tussen het vooroorlogse koloniale beleid van Nederland en de ontwikkelingsinspanning na 1945 zijn in het voorafgaande slechts enkele aanwijzingen gegeven. Daarbij bleek, dat enkele uitgangspunten van de koloniale denkbeelden in de theorievorming over de ontwikkelingsproblematiek terugkwamen. Weliswaar niet onmiddellijk, na "nader inzien" echter wel.

Bij de beoordeling van het gevoerde ontwikkelingsbeleid bleef het bij het aanstippen van enkele aspecten, maar misschien is duidelijk geworden, dat qua gerichtheid op voormalige koloniën Nederland een vrij abrupte overgang van koloniaal beleid naar ontwikkelingssamenwerking heeft meegemaakt. Pas laat zijn de contacten met Indonesië hersteld. Door de keuze voor multilaterale hulp werd bewust elke schijn aan te willen sturen op inmenging in Indonesië, vermeden. Vast staat echter wel, dat door de koloniale ervaring de overgang van koloniaal beleid naar ontwikkelingssamenwerking aanzienlijk is vergemakkelijkt.

Noten

1. Raymond Kenndy, *The Colonial crisis and the Future*, in: Ralph Linton ed., *The science of man in the world crisis*. New York. 308 vgl.
2. Zie bv. H.L. Wesseling, *Het Nederlandse koloniale model in de Franse koloniale theorie, b 1890-1914. Tijdschrift voor Geschiedenis*, 90, 1977/1, 72-94.
3. Voor het overzicht van de ontwikkelingstheorieën is vooral gebruik gemaakt van het artikel van Prof. F. van Dam, *Honderd jaar ontwikkelingsvraagstuk. Economische Statistische Berichten*, 11 dec. 1974, 59e jrg, nr 2981, 1108-1112.
4. Voorbeelden zijn: W.W. Rostow met zijn fasentheorie. A. Gerschenkron, en auteurs als W.A. Lewis en J. Tinbergen.
5. De duidelijkste representant van de institutionalisten is G. Myrdal. Zie bv. zijn *Asian Drama*.
6. J. Galtung werkt in deze richting terwijl ook de Dependencia-theorieën van Latijns-Amerikaanse auteurs, als R. Prebisch tot de Centrum-Periferie theorieën gerekend kunnen worden.

7. Vertegenwoordigers zijn o.a. A.G. Frank, P.A. Baran, en P.M. Sweezy.
8. De "self-reliance" idee kan diverse vormen aannemen afhankelijk van de auteur en het land. Nyerere brengt in zijn geschriften de self-reliance gedachte naar voren. China heeft de self-reliance in praktijk gebracht door bijna geheel op eigen kracht zijn ontwikkeling tot op het huidige peil tot stand te brengen.
9. Zie mijn artikel "Ontwikkelingssamenwerking als voortzetting van koloniaal beleid", in *Internationale Spectator*, maart 1976, 3, 173-180.
10. Masson, *L'Aide Bilaterale. Assistance, commerce ou stratégie?* Parijs 1967, 196 volg.
11. Jaap van Soest, *Het begin van de ontwikkelingshulp in de Verenigde Naties en in Nederland 1945-1952*, Tilburg 1975, 226.
12. *Ibidem* 223 vgl.
13. Goran Ohlin, *Foreign Aid Policies Reconsidered*, Parijs 1966, 43.
14. Nota *Bilaterale ontwikkelings samenwerking*, 's Gravenhage, 1976, 3.

Nieuw bij Elsevier

Edward Crankshaw IN DE SCHADUW VAN HET WINTERPALEIS Rusland op weg naar de Revolutie 1825-1917

Dit jaar is het zestig jaar geleden dat het grootste der Europese keizerrijken ineens stortte: het tsaristische Rusland der Romanovs. Dit omvangrijke boek geeft een panoramisch overzicht van het 19de-eeuwse Rusland en gaat uitvoerig in op de factoren die deze revolutie mogelijk maakten. Aan de ene kant de bureaucraten van diverse pluimage die slechts de bestaande orde wilden handhaven. Met als tegenpool de revolutionairen die, steunend op het onderdrukte proletariaat en de ontevreden plattelandsbevolking, de bestaande orde omver wilden werpen. Een boeiend geschreven boek over een dramatische episode uit de Russische geschiedenis.

456 blz. Gebonden f 39,50.
Bij elke boekhandel.

G.M.W. Acda, *Voor en achter de mast; het leven van de zeeman in de 17e en 18e eeuw*, De Boer Maritiem/Unieboek b.v., Bussum, 1976; Ph.M. Bosscher, *Zeegechiedenis van de lage landen*, De Boer Maritiem/Unieboek b.v., Bussum, 1975; J.R. Bruijn, De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, gezien in Aziatisch en Nederlands perspectief, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (BMGN), 91/2 (1976), pp 218 - 248; F.S. Gaastra, De Verenigde Oost-Indische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw: de groei van een bedrijf. Geld tegenover goederen. Een structurele verandering in het Nederlands-Aziatisch handelsverkeer, BMGN, 91/2 (1976), pp 249 - 272; F.S. Gaastra en P.C. Emmer, De vaart buiten Europa, L.M. Akveld, S. Hart en W.J. van Hoboken (eds.), *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, (MGN) deel II, De Boer Maritiem/Unieboek b.v., Bussum, 1977, pp 242 - 288; A. de Kom, *Wij slaven van Suriname*, Uitgeverij Contact n.v., Amsterdam, 1972, 3e druk; J. Lucassen, Zeevarenden, MGN, deel II, pp 126 - 158; Bernard Martin, *Slavenhandel*, Fibula Van Dishoeck, Bussum, 1974; M.A.P. Meilink-Roelofs. Een vergelijkend onderzoek van bestuur en handel der Nederlanden en Engelse handelscompagnieën op Azië in de eerste helft van de zeventiende eeuw, BMGN, 91/2 (1976), pp 196 - 217; W.E. Minchinton, Western Europe and the Atlantic Economy in the Eighteenth Century, BMGN, 91/2 (1976), pp 273 - 289; Janusz Piekalkiewicz, *De boekaniers*, De Boer Maritiem/Unieboek b.v., 1974; G. Schilder en W.F.J. Mörzer Bruijns, Navigatie, MGN, deel II, pp 159 - 199; N.H. Schneeloch, Das Grund und Betriebskapital der Zweiten Westindischen Compagnie, *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* (ESHJb), XXXIV, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1971, pp 324 - 331 en N.H. Schneeloch, Die Bewindhebber der Westindischen Compagnie in der Kammer Amsterdam, 1674 - 1700, ESHJb, XXVI (1973), pp 1 - 52.

De expansie van Europa vormt een van de belangrijkste historische processen van de Nieuwe Tijd. Na een middeleeuwse incubatieperiode vingen Spanjaarden, Portugezen en Italianen rond 1400 aan de wereld overzee te verkennen en deels te veroveren. In de 16de eeuw trachtten de Engelsen en de Fransen een eigen bijdrage aan dit expansieproces te leveren, echter zonder resultaat. De Nederlanders hadden na 1600 meer succes. Zowel in het Atlantische gebied als in Azië slaagden zij erin het Spaans-Portugese monopolie te doorbreken. De Engelsen en Fransen volgden ons op de voet, maar tussen 1600 en 1675 zorgde de Republiek voor de meeste nieuwe ontwikkelingen in de expansie van Europa.

Uit de hierboven opgenoemde lijst van publicaties blijkt, dat deze periode tussen 1600 en 1675 niet alleen uitblinkt door nieuwe Nederlandse veroveringen en acties overzee, maar tevens door de blijkbaar fascinerende werking van de Nederlandse expansiedrift op de huidige historici. Het leeuwendeel van de hierboven genoemde en onlangs gepubliceerde studies op het gebied van de expansiegeschiedenis houdt zich bezig met deze decaden. In het bijzonder richt de belangstelling zich op de handelscompagnieën, de V.O.C. en de W.I.C., waarmee de Republiek de Spanjaarden en de Portugezen met meer (VOC) en minder succes (WIC) beconcurrerde. Engeland, Frankrijk, Zweden, Denemarken, Brandenburg en de Zuidelijke Nederlanden trachtten door het oprichten van eigen compagnieën op hun beurt met de Republiek te wedijveren.

In de volgende bespreking zal eerst aandacht worden geschonken aan de oprichting en de wal-organisaties van de V.O.C. en W.I.C. Vervolgens komt het rederijbedrijf van de V.O.C. ter sprake: het vervoer tussen de Republiek en de Oost. Het monopoliegebied van de W.I.C., de Atlantische Oceaan, zal tot slot in de beschouwing worden betrokken.

Spreekt men over de organisatie van de compagnieën, dan dient hier in de eerste plaats de studie van Mevr. Meilink genoemd te worden, die de oprichting van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C.) vergelijkt met de stichting van de Engelse East India Company (E.I.C.). Uitvoerig benadrukt zij het unieke karakter van de Nederlandse

compagnie. De Engelse E.I.C. was veel minder geavanceerd dan de V.O.C.; vooral in financieel opzicht waren er verschillen, waardoor lange-termijn financiering bij de E.I.C. onmogelijk was. Dit laatste was voor de vaart op Azië een bittere noodzaak. Zonder solide meer-jaren planning zou er nooit "iets groots" verricht kunnen worden. De uitrusting van een aantal jaarlijkse convooien, de bouw van speciale schepen, de aanmonstering van vele duizenden personeelsleden als scheepsbemanningen, soldaten en "sales managers", het opzetten van een net van handelsposten voor zowel de inter-Aziatische handel als voor de handel tussen patria en Azië, — dit alles vereiste een onderneming met een groot maatschappelijk kapitaal, dat voor lange tijd beschikbaar was.

Voor deze financieringsbehoefte vonden de oprichters van de V.O.C. in brede kringen van de bevolking gehoor: de kopers van de Compagnies aandelen bevonden zich in alle lagen van de bevolking. Daarentegen was bij de Engelse Azië-compagnie het maatschappelijk kapitaal hoofdzakelijk afkomstig uit handelskringen. De kleine aandeelhouders hadden echter geen invloed op het beleid van de V.O.C. In beide compagnieën maakte het handelspatriciaat de dienst uit.

In haar bijdrage gaat de schrijfster niet in op de verschillen in staatsvorm tussen Nederland en Engeland. Kregen de bestuurders van de East India Company dezelfde gulle steun van hun landsregering als de bewindhebbers van de V.O.C. van de Nederlandse Staten-Generaal? De belangentegenstellingen tussen hof en "city" kwamen duidelijk naar voren bij de oprichting van compagnieën voor de handel op Afrika, die op den duur steeds faillieerden, was er bij de oprichting van de East India Compagnie ook sprake van monarchale gunstelingen-politiek? In de Republiek lijkt zo'n tegenstelling tussen regering en de V.O.C.-directie onmogelijk, omdat beide lichamen bemand werden door leden van dezelfde sociale en economische groep: de regenten. Voor de V.O.C. zijn over de bewindhebbers nog weinig gegevens verzameld, maar voor de W.I.C. heeft N.H. Schneeloch een aantal zeer waardevolle proserpografische gegevens bijeengebracht over de bestuurders van de kamer Amsterdam tijdens het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Er is geen reden om te veronderstellen, dat een dergelijke studie over de bewindhebbers van de V.O.C. een ander beeld zou opleveren. Schneeloch toont aan, dat de W.I.C.-bestuurders hun functie vaak combineerden met een lidmaatschap van een vroedschap of statenvergadering. Verscheidene W.I.C.-regenten maakten tijdens hun beroepsleven ook deel uit van het V.O.C.-bestuur.

Het artikel van Gaastra en Emmer over de Nederlandse Handelsvaart buiten Europa laat uitkomen, dat een vergelijking tussen de V.O.C. en W.I.C. slechts mogelijk is ten aanzien van de formele organisatie van de beide compagnieën in patria en de persoonsgegevens van de bewindhebbers. In de praktijk functioneerden de V.O.C. en W.I.C. op totaal verschillende wijze. In de eerste plaats bleek het monopolie van de W.I.C. moeilijk te handhaven. De vaart op Afrika en Amerika lag in het verlengde van de inter-Europese handel, die niet aan een monopolie was onderworpen. In de tweede plaats slaagde de W.I.C. er niet in haar Europese concurrenten de baas te worden. Bij haar oprichting in 1621 wilden de Staten-Generaal de W.I.C. als oorlogswapen tegen Spanje en Portugal gebruiken. Coördinator en beschermster van de handel was haar tweede opgave. Het Atlantische handelsverkeer was echter niet met zo'n krachtenbundeling gebaat: al ver vóór de oprichting van de W.I.C. hadden de Nederlandse reders hun schepen op winstgevend wijze handel laten drijven op West-Afrika en de Amerika's. Een lange en gevaarlijke aanvoeroute, zoals naar Oost-Indië, ontbrak. Bovendien was het Europese overwicht in de contacten met Afrikanen en Indianen groter en gemakkelijker te bewaren dan in Azië. Voor de oprichting van de W.I.C. hadden er kleine handelscompagnieën bestaan, die een beperkt monopolie beza-

ten. Voor een grote, alles omvattende onderneming was geen plaats in het Atlantische gebied. Zowel de Engelse Royal African Company als de Franse Compagnie des Indes Occidentales dienden hun monopoliepositie aan het einde van de 17de eeuw op te geven. Onze W.I.C. ging al in 1674 failliet en de tweede W.I.C., die van 1674 tot 1791 fungeerde, had tot 1730 in feite slechts het monopolie van de handel in goud en slaven. Was de voltekening van het oprichtingskapitaal van de eerste W.I.C. al een slepende affaire (3 jaar, terwijl de V.O.C. in 6 maanden op een veel groter bedrag kon rekenen), Schneeloch citeert in zijn artikel over de oprichting van de 2e W.I.C. in 1674: dat "de saecken van de selve Compagnie door verscheide distratres in soodanigen verloop zijn geraeckt, dat des selfs Participanten t'eenenmael ongenegen zijn geworden om de voorsz. Compagnie te continueren". Van een werkelijke vernieuwing was in 1674 nauwelijks sprake. De auteur moet aan het eind van zijn opstel vaststellen, dat de oprichting van de tweede W.I.C. een regelrechte voortzetting van de oude maatschappij betekende: de bewindhebbers bleven vaak zitten en de aandelen en obligaties van de oude W.I.C. werden tegen 15% en 30% van de nominale waarde in deelhebberswijzen van de "nieuwe" W.I.C. omgeisseld. Het zo bij elkaar gerekende kapitaal bedroeg ruim 6 miljoen gulden, terwijl de eerste W.I.C. over ruim driemaal zoveel beschikte.

De tweede groep van de hiervoor genoemde recente publicaties houdt zich bezig met het rederijbedrijf van de V.O.C. Het "kijkboek" van Bosscher beoogt weliswaar een overzicht van de gehele zeegeschiedenis van de lage landen te geven, maar in werkelijkheid schenkt deze publikatie de meeste aandacht aan de zeevaart van de Noordelijke Nederlanden in de Gouden Eeuw. Naast talrijke obligate afbeeldingen van de Nederlandse marine gedurende een aantal grote zeeslagen weet de samensteller van dit prentwerk ook de nadruk te leggen op de tweede pijler van onze internationale superioriteit: de transcontinentale koopvaardij. Nieuwe gezichtspunten geeft dit boek niet, wel kan het belangstelling opwekken voor hét instrument van de Nederlandse expansie bij uitstek: de Oost-Indië-vaarder, waarvan een aantal aantrekkelijke afbeeldingen is opgenomen. Wat zich aan boord van zo'n drijvend, goed bewapend handelspakhuis afspeelde, verhaalt G.M.W. Acda. Alweer, zijn boek "Voor en achter de mast" pretendeert, volgens de inleiding, slechts de bemanning en de organisatie van de Nederlandse marine te beschrijven, hoewel de Nederlandse koopvaardij en de Engelse marine ter vergelijking in het relaas zijn betrokken. Het resultaat van Acda's poging vormt een warrig, maar goed geïllustreerd boek, dat zonder duidelijk betoog talloze, op zichzelf interessante, inkijkjes geeft in het zeemansleven van de 17de en 18de eeuw. De stof is in vier onderwerpen ingedeeld: 1) het scheepsvolk, 2) de scheepsofficieren, 3) de bestuurders aan de wal en 4) de onderlinge samenwerking tussen deze groepen. De lezer komt bij elk van deze vier gedeelten het meest aan de weet over de V.O.C. en relatief veel minder over de marine.

De oorzaak hiervan is niet moeilijk aan te geven. De V.O.C. was een onderneming met vele onderdelen en vrijwel alle handelingen werden schriftelijk vastgelegd. Zo ontstond een omvangrijk archief met een unieke verzameling gegevens, die voor de 17de en 18de eeuwse geschiedenis van zulke uiteenlopende onderwerpen als de zeevaart, de handel, het geld- en kredietwezen, de cartografie, de plant- en dierkunde, de ethnologie en de geneeskunde van groot belang zijn. Iedere historicus, die over deze onderwerpen schrijft, komt met de V.O.C. in aanraking, ongeacht het specifieke onderwerp van zijn publicatie.

Dit laatste wordt duidelijk gedemonstreerd in het tweede deel van de "Maritieme Geschiedenis der Nederlanden", dat dit jaar is verschenen. De geschiedenis van de V.O.C.

(en W.I.C.) wordt uiteraard als zodanig slechts beschreven in het hoofdstuk "De vaart buiten Europa", dat hiervoor al is besproken. De roemruchte Compagnie krijgt echter ook een belangrijke plaats in het hoofdstuk "Navigatie" van de hand van G. Schilder en W.F.J. Mörzer Bruyns. Uit de archieven van de V.O.C. blijkt, dat de Compagnie zowel in Amsterdam als in Batavia eigen hydrografische bureaus had opgericht. De beroemde Plancius was de eerste cartograaf van de V.O.C., die er overigens voor diende te zorgen, dat de V.O.C.-zeekaarten een goed bewaard bedrijfsgeheim bleven. Voorts bevatten de Compagnies-archieven duidelijke lijsten van de navigatie-instrumenten, die op een transcontinentale zeereis werden gebruikt.

De bijdrage van Lucassen over de "Zeevarenden" vertelt de lezer hoeveel zeelui de V.O.C. in de loop van haar geschiedenis nodig had, hoe deze aan boord werden ondergebracht, wat voor gages werden uitbetaald, welk voedsel werd verstrekt, welke tuchtmaatregelen werden toegepast en hoe groot de mortaliteit onder de Compagnies-bemanning was. In tegenstelling tot het hiervoor genoemde boek van Aoda lukt het de auteur in kort bestek een duidelijk beeld van de V.O.C.-zeeman te geven, mede aan de hand van een aantal overzichtelijke tabellen. In het begin van de 17de eeuw had de V.O.C. gemiddeld 4.000 zeelieden per jaar nodig, een getal dat later opliep tot 15.000. Dit betekende dat eerst 1/6 en later 1/3 van alle zeevarenden in ons land in dienst van de Compagnie kwamen. Aan deze spectaculair groeiende vraag naar zeelui konden de wervingsbureaus van de V.O.C. slechts voldoen door het inhuren van buitenlanders (Noordduitse, Scandinavische), die op den duur 50% van het jaarlijkse aanbod uitmaakten. Volgens de auteur is het raadselachtig, waarom deze gastarbeiders in zo grote getale op onze Oost-Indiëvaarders wilden dienstnemen. De gages waren voor de zeelui "voor de mast" zo laag, dat zij er geen gezin van konden onderhouden. Zouden een hangmat in het stinkend scheepsrui en het slechte, maar regelmatig verstrekte voedsel aan boord dan nog beter geweest zijn dan de woon- en voedselsituatie thuis?

In zijn bijdrage over de personeelsbehoefte van de V.O.C. tracht J.R. Bruijn op deze vraag een antwoord te vinden. Hij constateert, dat ook in de 18de eeuw de vraag naar zeelui bij de V.O.C. onverminderd aanhield. Van alle Europeanen, die de Compagnie op haar schepen naar Azië vervoerde (1 miljoen (!) als matroos, soldaat, koopman of handwerker), keerde slechts 1/3 in patria terug. Voorts stelt hij vast, dat het percentage buitenlanders onder de matrozen niet toenam. Uit zijn onderzoek wordt ook duidelijk dat de steden van de Republiek het merendeel van het zeevarend V.O.C.-personeel leverden. Bruijn suggereert, dat het mensen-verslindende apparaat van de V.O.C. deels verantwoordelijk was voor de dalende inwonersaantallen van de 18de eeuwse Hollandse steden en voor het grote aantal gebroken gezinnen daar. Bovendien zagen de directeurs van de arm- en weeshuizen in Holland er geen been in een deel van de hun toevertrouwde jongemannen in dienst van de Compagnie te laten treden. De directeurs van de wees- en armhuizen kwamen immers voort uit dezelfde locale regentenoligarchie, die ook de bewindhebbers leverden voor de Compagnie. In de stijgende personeelsbehoefte in Azië zelf voorzag de V.O.C. door het aanstellen van Aziaten.

De Compagnie sprong overigens niet alleen hard om met haar lager personeel, ook voor haar aandeelhouders bleek zij op den duur een verliesgevende onderneming. De succesformule uit het begin van de 17de eeuw: winst uit de inter-Aziatische handel, werkte in de 18de eeuw niet meer. F.S. Gaastra beschrijft, hoe de V.O.C. haar monopolie in Azië moest prijsgeven aan de sluikhandel van hoge V.O.C.-functionarissen en aan de buitenlandse concurrentie. Was de V.O.C. tot 1700 in staat geweest de Aziaten grotendeels zelf de waardevolle, voor patria bestemde goederen te laten betalen, in de 18de

eeuw diende de Compagnie steeds meer directe ruilhandel te voeren om deze Aziatische produktenstroom naar de Republiek gaande te houden. Uit de grote sommen gelds, die de Compagnies-dienaren uit Azië via de kanalen van de V.O.C. voor zichzelf naar Nederland lieten overmaken, blijkt echter, dat de inter-Aziatische handel deels zeker nog winstgevend was. Van de daaruit voortvloeiende baten werden echter geen retourgoederen voor de Compagnie gekocht, maar privé-vermogens aangelegd.

Het derde onderwerp, dat in de bovengenoemde publicaties aan bod komt, betreft West-Indië. Minchinton wijst in zijn artikel "Western Europe and the Atlantic Economy in the 18th Century" op het belang van de Amerikaanse kolonies voor Europa. Tijdens het "ancien regime" waren de bezittingen in Noord- en Zuid-Amerika voor Spanje, Portugal, Engeland en Frankrijk van meer betekenis dan hun respectieve Aziatische kolonies. Alleen de Republiek vormde een uitzondering op deze regel. Minchinton wijst op de stroom van handelsprodukten, die in grote hoeveelheden uit de Nieuwe Wereld naar Europa werden vervoerd. Anders dan in Azië werd in de Amerika's op grote schaal regelrecht vanuit Europa ingegrepen. De eilanden in de Golf van Mexico en grote delen van Noord-Brazilië werden "ontdaan" van hun autochtone bewoners, de Indianen. Vervolgens werden er werkkrachten uit Afrika gehaald, die onder Europees toezicht landarbeid dienden te verrichten. In het Noorden van Amerika werden de gebieden, waaruit de Indianen verdreven waren, geheel met Europeanen bevolkt. Zo zorgde Europa ervoor, dat er in de Nieuwe Wereld twee landbouwzones ontstonden, die voor de uitvoer van hun produkten vrijwel geheel waren aangewezen op de Oude Wereld. Het Caraïbische gebied en Brazilië leverden suiker, koffie en tabak: Noord-Amerika granen en huiden.

Op deze wijze ontstond er in het Atlantisch gebied een aantal handelsroutes, waarlangs tussen Europa, Afrika en Amerika mensen en goederen in veel grotere aantallen en hoeveelheden werden vervoerd dan in de handel tussen Europa en Azië. De Republiek slaagde er in de 17de eeuw echter niet in om een stevige vinger in de Atlantische pap te krijgen. Zoals bekend, wilde de directie van de W.I.C. een deel van Portugees Brazilië veroveren, een onderneming, die op een dure mislukking uitliep. De Fransen en de Engelsen hadden het oog gericht op de Westindische eilanden en kustgebieden en slaagden erin het merendeel daarvan van de Spanjaarden af te nemen. Een deel van deze geschiedenis wordt verhaald in het boek van Piekalkiewicz over de boekaniers. Deze uit Europa afkomstige vrijbuiters wisten de Spanjaarden grote schade toe te brengen, al dan niet voorzien van een officiële Franse of Engelse kaperbrief. Het boek verliest zich echter in de beschrijving van de "heldendaden" van een aantal van deze belangrijke vechttjassen gelardeerd met de meest gruwelijke details. De auteur gaat geheel niet in op de specifieke voorwaarden, die het ontstaan van deze groep "outlaws" mogelijk maakten. Bovendien maakt de auteur zijn verhaal niet af; wanneer en waarom verdwenen de boekaniers weer?

Het is echter de vraag of de Republiek zoveel fortuinlijker zou zijn geweest dan in Brazilië als haar W.I.C. een deel van het Caraïbische gebied op de Spanjaarden had trachten te veroveren en ook van boekaniers gebruik had gemaakt. De Fransen en Engelsen veroverden niet alleen, zij wisten de nieuw verworven eilanden ook snel te bevolken en dat lukte de W.I.C. niet. Deze compagnie stond — net als de V.O.C. — alleen dan op winst als zij zich uitsluitend met handel en kaapvaart bezig hield. Vandaar dat haar de verovering van Curaçao uitstekend paste: een goede overslaghaven, maar zonder goede landbouwgrond. Bij de verovering van een eiland als Jamaica zou de W.I.C. voor de ontwikkeling van de landbouw grote aantallen contractarbeiders nodig hebben gehad. Waar had men die vandaan moeten halen? In de Republiek was relatief weinig animo om te emigreren; het

was al moeilijk genoeg voldoende zeelieden te vinden, zoals bij de beschrijving van de V.O.C. hiervoor is gebleken.

Toen echter de slavernij en het suikerriet na 1650 hun intrede in het Caraïbisch gebied deden en de behoefte aan Europese contractarbeiders daar sterk terugliep, wilde de Republiek graag meedoen. De W.I.C. had juist haar Braziliaanse suikerplantages moeten opgeven en was te verzwakt om een oorlogsvloot uit te sturen. De Zeeuwen veroverden Suriname in 1667 op de Engelsen en bij de vrede van Breda werd deze kolonie officieel Nederlands bezit, op den duur bestuurd door een Sociëteitsbestuur, waarin Amsterdam een belangrijker rol speelde dan de W.I.C.

De geschiedenis van deze Nederlandse suikerkolonie beslaat maar liefst ruim drie eeuwen tussen de verovering en de onafhankelijkheid. Weinig Nederlandse historici hebben hun aandacht aan "onze West" gegeven. Voor veel details uit de geschiedenis van Suriname is de huidige historicus nog steeds aangewezen op J. Wolbers, die in 1861 zijn "Geschiedenis van Suriname" schreef. R.A.J. van Lier publiceerde in 1949 "Samenleving in een grensgebied", een sociaal-historische studie van de verschillende Surinaamse bevolkingsgroepen. In beide gevallen betreft het de geschiedenis "van boven af", vanuit het gezichtspunt van de kolonisator. A. de Kom heeft getracht de geschiedenis van "onderop" te schrijven, vanuit het perspectief van de grote, naamloze massa slaven. Het thans voor de derde maal herdrukte boek "Wij slaven van Suriname" is niet gebaseerd op nieuw archiefonderzoek. De Kom tracht aan de hand van gedrukte bronnen en literatuur een nieuw beeld te ontwerpen van de Nederlandse onderdrukking en van het zwarte verzet. Het boek is een geschiedverhaal en een aanklacht tegelijk, welke vorm in Nederland alleen gereserveerd schijnt voor de beschrijving van de periode der Duitse bezetting. Uiteraard is het mogelijk een aantal onnauwkeurigheden in De Koms boek te signaleren. Bovendien heeft het historisch onderzoek niet stilgestaan: de gegevens, die de auteur in 1934 gebruikte, kunnen thans worden aangevuld en verbeterd. De portee van zijn verhaal is echter onveranderd gebleven en maakt een einde aan iedere illusie, dat Nederland te enige tijd in de West een "modelkolonisator" zou zijn geweest, welke rol ons land in Azië wel eens wordt toegedicht. In de West blonk Nederland niet uit door vooruitstrevendheid: zowel de afschaffing van de slavenhandel als van de slavernij kwam in Suriname relatief laat tot stand. Bovendien ontstond er in Nederland geen omvangrijke pressiegroep, die zich tegen het voortbestaan van slavenhandel en van slavernij naar en in Suriname verzette, zoals in Engeland het geval was.

In het Verenigd Koninkrijk stond de afschaffing van de slavenhandel en van de slavernij jarenlang midden in de publieke belangstelling. Een belangrijke "founding Father" van de "society for the Abolition of the Slave Trade" was de dominee John Newton, die vroeger zelf slavenhandelaar en kapitein van een slavenschip was geweest. De avontuurlijke autobiografie van Newton vormt de basis van het levendig geschreven boekje van Bernard Martin over de slavenhandel. Het werkje is goed vertaald en uitstekend bewerkt en vormt — als enige van de hiervoor genoemde literatuur — een goede aanwinst voor de leerlingenbibliotheek. Uiteraard wordt uitsluitend de Engelse deelname aan de Atlantische slavenhandel behandeld, maar de beschrijving van een slavenreis van een willekeurig Nederlands schip zou er nagenoeg identiek aan zijn geweest.

Het einde van de grote handelscompagnieën kwam formeel in 1791 (W.I.C.) en 1799 (V.O.C.), toen de respectieve charters afliepen en niet werden verlengd. Zelfs bij de afsluiting van hun activiteiten vertoonden de V.O.C. en W.I.C. een gelijkvormigheid, die bedriegt. Wat was het verschil? Zoals hiervoor reeds is aangegeven trad de W.I.C. na

1730 in feite nog slechts op als beheerster van de slavenforten aan de Goudkust en van de zes Nederlandse Antillen. Na afloop van de slavenhandel bleken deze bezittingen van weinig economisch belang voor het moederland. De V.O.C. daarentegen liet een heel andere erfenis achter: een eilandenrijk vol met exploitatiemogelijkheden. Na 1813 kwam de Atlantische handelsvaart nauwelijks van de grond buiten het geprotectioneerde vervoer van en naar Suriname. Voor de Oost lagen de zaken anders: na de instelling van het cultuurstelsel was er zelfs plaats voor een nieuw vervoers- en handelsmonopolie ten gunste van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (N.H.M.). De tijd van de voor-Napoleontische handelscompagnieën was echter voorgoed voorbij; handel en vervoer werden voortaan gescheiden van het bestuur en de verdediging van de kolonies. Jan Pietersz. Coen en Johan Maurits zouden hebben moeten kiezen: of koopman of militair. Slechts de V.O.C. en de W.I.C. hebben emploti gehad voor deze heren in beide kwaliteiten.

Als een bepaald, hier niet nader te omschrijven soort mensen in mijn bijzijn woorden als "cultuur" en "cultuurgeschiedenis" in de mond neemt, bekruipt mij altijd een lichte huivering en vraag ik haastig: "wat is dat cultuurgeschiedenis?" Die vraag lokt dan menigmaal een misprijzend stilzwijgen uit. Het misprijzende hangt samen, geloof ik, met een rotsvast zekerheid omtrent wat er in dit vervuilde ondermaanse als cultuur beschouwd mag worden en wat niet. Cultuur: dat is met esoterische kennis van zaken en Wassenaarse tongval praten over b.v. de tempiwisselingen in de klavecimbelsolo in het allegro van het 5e Brandenburgs concert of de mathematische rangschikking der figuren in het Laatste Avondmaal van Leonardo da Vinci in het cenakel van de S. Maria delle Grazie in Milaan. Toch is die klavecimbelsolo best mooi en voor die avondmaalsvoorstelling geldt hetzelfde. Maar ja, de huivering wordt weer volop voelbaar als je dan zo'n zinnetje van Burckhardt leest: "Een geweldig genie heeft hier al zijn schatten aan ons geopenbaard."

In het verlengde van een dergelijke inhoudsbepaling van het woord "cultuur" (mijlenver verheven boven zijn tegenvoeter, de barbarij van Bonanza, Charlie's Angels en T.V. tout court) kan "zich bezighouden met cultuurgeschiedenis" omschreven worden als een soort inwijdingsritueel in de mysteriën van de Geest. Het kenmerkende van mysteriegodsdiensten is dat ze de ingewijde "verlossing" bieden: wie verlost is, blijft verder onberoerd door de platvloerse onvolmaaktheden van zijn aardse bestaan. Tegenover wie dit niet begrijpt past slechts misprijzend stilzwijgen. Hield niet al de juist genoemde Jacob Burckhardt zijn studenten jaar in jaar uit voor dat wie wil doordringen tot de geheimenissen van de Griekse cultuur "freilich nicht bereits völlig die jetzigen Literatur verfallen sein muss (want die werkte z.i. een mens op zijn zenuwen; in 1857 publiceerde Gustave Flaubert zijn *Madame Bovary*, in 1880 Dostojewski zijn *Gebroeders Karamazow*, in 1892 Gerhard Hauptmann *Die Weber*) und vollends nicht dem Zeitungslesen"?

Ergernis over deze elitaire voorstelling van zaken en over dit hanteren van wat ik verder zal noemen een humanistisch cultuurbegrip is stellig een van de oorzaken — zij het waarschijnlijk niet de belangrijkste: er zitten veel meer haken en ogen aan het verschijnsel — voor het feit dat de term "cultuurgeschiedenis" de laatste jaren opvallend gemeden wordt. Die ergernis heeft zich vooral baan gebroken tijdens de zogenaamde democratiseringsgolf van de jaren zestig. Een nieuwe generatie weigerde opeens zich door de hogepriesters van de geest te laten inwijden in "de cultuur", zich te laten voorschrijven welke vormen van (vrije)tijdsbesteding en kunst "hogere" waren en dus aanspraak konden maken op het predicaat "cultuur". Is wat Elly Ameling doet een hogere vorm van kunst dan wat de Zangeres zonder Naam doet? Wie maakt dat uit? Mijn Groningse collega Jongkees zal misschien liever luisteren naar Elly Ameling (ik in ieder geval wél), maar "haar van boven" uit Crooswijk (of Gerard Reve) zou daar wel eens heel anders over kunnen denken en er is geen enkele reden om de zoetgevooisde zangen van laatstgenoemde dame niet ook als een uiting van cultuur te beschouwen.

"Maar dan wel van een andere cultuur", zal iemand tegenwerpen. Laten we daar eens ja op zeggen. Dat zou dan wel betekenen dat er eigenlijk niet van "de Nederlandse cultuur in de 2e helft van de 20e eeuw" gesproken kan worden. Dus ook niet van — bij voorbeeld — "Die Kultur der Renaissance in Italien"? Men kan dan hooguit spreken van de cultuur van een bepaalde sociale groep in een bepaalde periode.

Men zou nog een stap verder kunnen gaan: wie bij cultuur eerder denkt aan het geheel van voor de puur biologische instandhouding van de menselijke soort overbodige ac-

tiviteiten en opvattingen, anders gezegd, wie een meer anthropologisch cultuurbegrip hanteert, kan — kortheidshalve sla ik een aantal stappen in de redenering over — tot de conclusie komen dat ieder individu zijn eigen cultuur heeft en dat geen twee van deze individuele culturen helemaal dezelfde zijn. Wel zijn, als het om tijdgenoten uit eenzelfde milieu gaat, deze individuele culturen ingebed in het gemeenschappelijke fonds van een groepscultuur. De cultuur van Cicero was een andere dan die van Caesar; nochtans zou men elk van beide culturen heel wel kunnen beschrijven als individuele varianten in de groepscultuur van laat-republikeinse Romeinse grootgrondbezitters. En er zijn ook nog wel allerlei gemeenschappelijke elementen aan te wijzen in de cultuur van een Cicero en van een standgenoot als Boethius van ruim 500 jaar later. Maar hoe groter de cirkel getrokken wordt, hoe vager de inhoud van de termen cultuur en cultuurgeschiedenis wordt en hoe moeilijker de beschrijving. Daar komt nog bij dat er nu alleen nog maar sprake is geweest van standgenoten, in casu Romeinse grootgrondbezitters. Hoe zit het met de cultuur van Romeinse herders in de Abruzzen, dagloners in Etrurië, bedelaars in Rome? Of hadden die geen cultuur? In een oude en op zichzelf heel verdienstelijke studie als Wilhelm Kroll's tweedelige werk over "Die Kultur der ciceronischen Zeit" (1933: deel I over de politieke en economische componenten, deel II — uitvoeriger — over godsdienst, maatschappij, "Bildung" en kunst) werd die laatste vraag in de praktijk inderdaad stilzwijgend ontkennend beantwoord en dat stempelt deze proeve van cultuurbeschrijving (dat is nog maar het voorstadium van cultuurgeschiedenis) tot een *pars pro toto*. Dat is natuurlijk hoogst twijfelachtig voor wie in navolging van de anthropologen het begrip cultuur wil omschrijven als "het systeem van niet-erfelijke levensuitingen van een stam of volk". Immers, die omschrijving impliceert dat er overal waar mensen zijn, ook cultuur is. Met een variant op Lucien Febvre's fameuze "*l'histoire, c'est l'homme*" zou men kunnen zeggen: "*la culture, c'est l'homme*".

Passen we nu de grondregel van de aristotelische logica toe ($a = b$; $b = c$; dus $a = c$), dan zouden we eenvoudig kunnen concluderen: "*la culture, c'est l'histoire*" of vice versa. Zo eenvoudig is het natuurlijk niet écht. Cultuur betekent niet zelden creatie, geschiedenis is eerder re-creatie, "de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden", schreef Huizinga. Telkens als ik die definitie lees of hoor, voel ik een aandrang in mij opwellen om, zoals W.F. Hermans naar aanleiding van Bolland's rede "De tekenen des tijds" (over de zedeloze fiets) en Huizinga's "In de schaduwen van morgen" een essay schreef onder de titel "Kan de tijd tekens geven?", de vraag op te werpen "Kan een cultuur zich rekenschap geven?" Ik zal die aandrang ook nu bedwingen, omdat ik met die uitspraak "*l'histoire c'est la culture*", hoe aanvechtbaar misschien ook, aansluiting wil zoeken bij enkele opmerkingen uit een door enkele Groningse geschiedenisstudenten opgesteld stencil "Cultuurgeschiedenis: enkele overwegingen", dat voor mij aanleiding en leidraad is geweest bij het schrijven van dit stuk.

In dat stencil wordt o.a. de gedachte geopperd dat er wellicht mogelijkheden zijn voor een cultuurgeschiedenis-nieuwe-stijl (dus niet langer cultuurgeschiedenis in de beperkte zin van geschiedenis van kunst en schone letteren) op basis van de meer uitgebreide, in de culturele anthropologie ontwikkelde definitie van cultuur als "het geheel van reacties op de natuur, de omgeving, de buitenwereld; denkpatronen, vormgeving van het bestaan, rituele en andere niet onmiddellijk functionele handelingen", cultuur als "het stelsel van betekenissen dat een bepaalde groep, een bepaalde samenleving aan de dingen geeft" (geciteerd uit genoemd stencil).

Mijn reactie hierop is dat er niet alleen mogelijkheden voor een dergelijke cultuurgeschiedenis zijn, maar dat vele historici ook al jaren bezig zijn die mogelijkheden te

realiseren. Wat de nieuwe tijd betreft verwijs ik slechts naar het werk van historici als Febvre (speciaal diens boek over Rabelais), Duby, Vovelle, Ariès. Wat de oudheid betreft zijn er figuren te noemen als Paul Veyne met zijn recente omvangrijke studie over de weldoenersactiviteiten in de Romeinse keizertijd en de daaraan ten grondslag liggende mentaliteit van het "bezit is macht" (*Le pain et le cirque*, Paris 1976; cf. de voortreffelijke beschouwing van H.W. Pleket in *NRC-Handelsblad*, Cult. Suppl. pag. 4, van 29 juli 1977), Pierre Vidal Naquet, samen met de meer "traditionele" Pierre Lévêque auteur van een onorthodox en nogal speculatief boek over Cleisthenes (1964) en co-équipier van "marxisants" als Jean-Pierre Vernant (*Les origines de la pensée grecque*, 1962, 1975³; *Mythe et société en Grèce ancienne*, 1974, e.a.), Marcel Detienne (*Les ruses de l'intelligence*, 1974, samen met Vernant), e.a. Speciale vermelding verdient m.i. ook Edouard Will uit Nancy vanwege zijn meesterlijke tweedelige synthese "*Le monde grec et l'Orient* (t. I, *Le 5e siècle*, 1972; t. II *Le 4e siècle et l'époque hellénistique*, 1975). Om niet de indruk te wekken dat ook op het gebied van de Oude Geschiedenis het alleen de Fransen zijn die de toon aangeven, wil ik, zonder in een opsomming van titels te vervallen, nog even verwijzen naar het werk van Engelse historici én filologen als Dodds, Adkins, Lloyd-Jones, Dover. Opvallend is dat al deze figuren zich bezighouden met aspecten van de Griekse cultuur. Rome, vooral de republiek, komt er veel bekaaid af, moderne socio-culturele studies zijn hier veel dunner gezaaid en voorzover ik het vele, dat er verschijnt, kan overzien, vooral beperkt tot de (late) keizertijd (Veyne, MacMullen, Hillar, Frend, Cameron, Peter Brown).

In geen van de genoemde studies wordt expliciet veel aandacht besteed aan het definiëren van het begrip cultuur. Het lijkt er eerder op dat al deze onderzoekers zich wat dit betreft onuitgesproken op het standpunt stellen van hun collega's uit de hoek van de culturele anthropologie, waar de eindeloos geciteerde definitie van E.B. Tylor uit 1871 eigenlijk nog best bruikbaar is: "Culture, or civilization . . . is that complex whole which includes knowledge, belief, art, law, morals, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society". Wie wel eens een handboek over culturele anthropologie heeft ingekeken, weet dat in deze wetenschap onder cultuur zaken verstaan worden, die in kringen van historici deels eerder b.v. onder het hoofd "sociale geschiedenis" gerangschikt worden: sociale structuur, politieke organisatie, techniek, economie, godsdienst etc. Doel van de anthropologen is inzicht te verwerven en over te dragen in de onderlinge samenhang tussen al deze cultuurverschijnselen en in de daarin plaats gevonden hebbende of plaats vindende verschuivingen. Welnu, is dat niet precies hetzelfde wat historici ook nastreven, of althans zeggen na te streven? Kortom: er is geen enkel verschil tussen geschiedenis en cultuurgeschiedenis zodra de historicus een anthropologisch cultuurbegrip hanteert.

"Sociale geschiedenis bestaat niet", heb ik de Leidse hoogleraar in de sociale geschiedenis van Arkel meermalen met verve horen betogen: en op de tegenwerping "álle geschiedenis is sociale geschiedenis" zei hij dan vervolgens volmondig ja, want die bewering komt op hetzelfde neer. Het lijkt mij dat voor de relatie tussen geschiedenis en cultuurgeschiedenis hetzelfde geldt: alle geschiedenis is cultuurgeschiedenis, voor een conceptie van cultuurgeschiedenis als min of meer zelfstandig onderdeel van de geschiedenis en als zodanig te vergelijken met b.v. kerkgeschiedenis of rechtsgeschiedenis of geschiedenis van de techniek is in deze benadering geen plaats. Cultuurgeschiedenis in deze zin komt ook aardig dicht in de buurt van wat Jan Romein "integrale geschiedschrijving" noemde.

De in de aanhef van dit opstel opgeworpen vraag "wat is dat, cultuurgeschiedenis?" kan dan ook gehanteerd worden als polemische voetzoeker niet alleen tegenover de braven, die het woord cultuur niet dan met een hoofdletter schrijven en van mening zijn dat deze cultuur alleen voor de minderheid van meer begaafden en begiftigden te savoureren is in panden als Concertgebouw, Stadsschouwburg, Rijks- en Gemeentemuseum en dat al het andere, waarmee mensen zichzelf en anderen het wachten op de dood vergemakkelijken, valt onder kitsch en kunstenmakerij, maar ook tegenover de als oudbakken beschouwde historici die nog met een humanistisch cultuurbegrip rondlopen.

Voor menig historicus zijn de termen cultuur en cultuurgeschiedenis heden ten dage dusdanig besmet dat hoewel hij zich aftoet met het beoefenen van cultuurgeschiedenis hij het toch welhaast als een belediging opvat, als iemand hem cultuurhistoricus zou noemen. De ondertitel van het eerder genoemde boek van Paul Veyne over de in de Romeinse maatschappij vigerende mentaliteit van geschenken uitdelende magnaten (je zou het boek een specimen van cultuurgeschiedenis of mentaliteitsgeschiedenis kunnen noemen) is: "*sociologie historique d'un pluralisme politique*". In een verzamelbundel als "Historical Studies Today" (Daedalus, Winter 1971) komt het woord cultuurgeschiedenis niet voor, evenmin in de Franse bundel "Aujourd'hui, l'histoire" (Paris 1974). Het merkwaardige is dat zoals historici een term als cultuurgeschiedenis lijken te willen mijden als de pest, de beoefenaren van de ethnologie in Nederland de toch goed Griekse naam van hun vak ten grieve van een om een of andere reden wenselijk geachte aanpassing aan Amerikaans spraakgebruik na W.O. II hebben ingeruild voor de term *culturele* anthropologie. En in Engeland heet datzelfde vak dan weer "*social anthropology*". Dat laatste, die inwisselbaarheid van "social" en "cultureel", is een niet onaardige proef op de som voor de stelling dat cultuurgeschiedenis en sociale geschiedenis in wezen gelijk zijn: *l'histoire c'est l'homme, la culture c'est l'homme*.

In antwoord op de door de eerder genoemde Groningse studenten opgeworpen vraag of het niet zinvoller is om, in plaats van een cultuurgeschiedenis op te bouwen uit een overzicht van de resultaten van richtingen als ideeën- en intellectuele geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis, psychohistorie etc., etc. te laten zien "hoe een aantal disciplines binnen en buiten de geschiedwetenschap het begrip cultuur definieert en hanteert" ben ik dan ook geneigd neen te zeggen. (Voor de vraag hoe de filosofen over cultuurfilosofie denken en de sociologen over cultuursociologie zie het artikel "Kulturphilosophie" van W. Perpeet in Archiv für Begriffsgeschichte 20, 1, 1976, 42-99 en Raymond Williams — de auteur van "Culture and Society", London 1958 —, "Developments in the Sociology of Culture" in Sociology 10, 3, 1976, 497-506).

In de welbekende paperback van Alfred Kroeber en Clyde Kluckhohn (Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions, 1952) heb ik 153 "definitions of culture" en 102 "statements about culture" geteld. Nu zijn die definities wel niet allemaal verschillend, maar ze zijn toch maar gerangschikt in 7 groepen, waarvan er 3 zijn onderverdeeld in 2 of meer subgroepen. De "statements" ("their number could easily have been doubled or trebled", schrijven de auteurs, p. 310 van de Vintage edition) beslaan daarnaast nog eens 6 groepen. En die bundel is inmiddels 25 jaar oud! Van meer recente datum zijn het artikel "The Concept of Culture" van Milton Singer in de nieuwe International Encyclopedia of Social Sciences (1968), het artikel "Culture and Civilization in Modern Times" van Frederick Barnard in de Dictionary of the History of Ideas (1973) en de bundel "The Idea of Culture in the Social Sciences" (ed. by L. Schneider & Ch.M. Bonjean, Cambridge 1973). Het lijkt mij dat het niet de bedoeling van de redactie is dat ik hier deze publicaties uitvoerig ga citeren of samenvatten, ik wil alleen wél even de

aandacht vestigen op de bijdrage in de laatstgenoemde bundel van R.F. Berkhofer, "Clio and the Culture Concept: Some Impressions of a Changing Relationship in American Historiography", pag. 77-100. Uit die bijdrage blijkt o.a. dat waar de Amerikaanse geschiedschrijving redelijk verschoond bleef van de Duitse humanistisch-idealistische "Kultur-schwärmerei" en meer en eerder onder invloed stond van de ontwikkelingen in de culturele anthropologie, zozeer zelfs dat geschiedenis gedefinieerd kon worden als "retrospective cultural anthropology", er onder de Amerikaanse historici navenant minder aarzeling bestond tegenover de term cultuurgeschiedenis. Nochtans geldt ook hier dat "although the word culture was popular, it was not always used or exemplified in a technical sense in intellectual history let alone in other areas of history writing" (Berkhofer, pag. 87 n. 49), en het is toch ook wel tekenend dat Berkhofer zelf zich ook geen moeite geeft om een uitgewerkt, speciaal op de geschiedwetenschap toegespitste definitie van cultuur te geven. Het resultaat is dat historici niet zelden beide cultuurbegrippen, het humanistische en het anthropologische, door elkaar heen gebruiken. Sommigen doen dat zelfs opzettelijk: een voorbeeld is Morris Dickstein, getuige een inleidende opmerking in zijn "Gates of Eden: American Culture in the Sixties" (New York 1976): "I've chosen to exploit the ambiguity of that slippery word *culture*, which we apply both to the narrower realm of thought and art and, in the anthropological sense, to the tissue of assumptions and mores of a whole society" (cf. het lichtelijk sneerende commentaar daarbij van Mark Crispin Miller in New York Review of Books van 4 augustus 1977).

Dit alles impliceert dat ik eigenlijk ook geen ander dan een negatief antwoord kan bedenken op de tweede door de Groningse studenten opgeworpen vraag. Die vraag luidde: "bestaat er een typisch eigen cultuurhistorische benadering?" Bij dat soort vragen heb ik daarenboven de neiging — stellig een gevolg van gebrek aan filosofisch-methodologische scholing — me de arrogantie eigen te maken die opgesloten ligt in Burckhardt's opmerking (in de inleiding van zijn *Griechische Kulturgeschichte*) "wir sind 'unwissenschaftlich' und haben gar keine Methode, wenigstens nicht die der andern".

Nu is het anderzijds ook wel zo dat wanneer er over cultuur en cultuurpatroon wordt gesproken, er vaak in het bijzonder gedacht wordt aan de binnen een bepaalde groep vigerende normen en waarden. Zodra het echter om "value-orientations" gaat, komt het probleem van de taal om de hoek kijken en zodra zich ergens taalkundige problemen voordoen, dient de (cultuur)historicus zich te bedienen van de filologische methode. Het is daarom niet toevallig dat ik eerder in dit stuk, in mijn opsomming van enkele auteurs van moderne socioculturele studies op het gebied van de oudheid, nadrukkelijk melding heb gemaakt van "historici en filologen". Ik wil dat nader illustreren aan de hand van het werk van A.W.H. Adkins ("Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece", London 1972, is zijn meest toegankelijke werk). Adkins is momenteel ergens "Professor of Classics", van huis uit graecus, en leerling van E.R. Dodds, de Oxfordse professor in het Grieks, die door zijn combinatie van conventionele "Althilologie" en voor een classicus onconventionele kennis van het werk van Freud, Fromm en nog zo het een en ander op het gebied van de sociaalpsychologie en anthropologie de geestelijke vader werd van wat een "nouvelle vague" op het gebied van de studie van de oudheid is genoemd (zie Times Literary Supplement 15 juni, pag. 691).

Het werk van Adkins moest het afgelopen jaar ter sprake komen op een Gronings candidatencollege in de Oude Geschiedenis over leiderschap en democratie in Athene: ervan uitgaande dat elke groep, die op zoek is naar leiders en voor de keuze gesteld wordt om dat leiderschap aan A dan wel aan B toe te vertrouwen, de voorkeur geeft aan de beste

kwamen we voor de vraag te staan op grond van welke criteria iemand in Athene als "de beste" of als "goed" aangemerkt werd. Nu is het vrij duidelijk dat een "agathos" meer kans maakte op een leidende positie dan een "kakos". "Agathos" moet volgens het woordenboek vertaald worden met "goed", "kakos" met "slecht". Maar met die wijsheid zijn we nog geen stap verder. Wat Adkins nu doet is dat hij simpelweg in een veelheid van literatuur uit een bepaalde periode alle plaatsen, waar "value-terms" als "agathos" en "kakos" vallen (die "value-terms" — dit tussen haakjes — laat hij steeds onvertaald, omdat ze door vertaling overgeheveld zouden worden van het ene waardensysteem naar het andere: "goed" heeft in het Nederlands van de 20e eeuw A.D. een andere scala van betekenissen dan "agathos" in het Grieks van de 5e eeuw v. Chr.) nauwkeurig in hun context bekijkt en zo komt tot een beschrijvende opsomming van de karakteristieken (a, b, c, . . . n) van die diverse "value-terms". Naast deze "descriptive meaning" is er echter ook nog de "evaluative meaning". Daaronder verstaat hij de manier waarop en de intensiteit waarmee de eerder gevonden karakteristieken van de "descriptive meaning" worden aanbevolen of afgekeurd. Vervolgens past hij een brede classificatie toe van alle "value-terms" in twee groepen, die hij aanduidt als "competitive excellences" en "cooperative excellences". In de eerste groep vallen activiteiten bij het evalueren waarvan succes en mislukking de belangrijkste criteria zijn: in de tweede groep vallen activiteiten waarbij mensen samenwerken voor een gemeenschappelijk doel. Als die inventarisering en rubricering klaar zijn, is het vrij eenvoudig vast te stellen hoe de verhouding is tussen de competitieve en de co-operatieve waarden. Vergelijking van tekstmateriaal uit verschillende perioden maakt het bovendien mogelijk eventuele verschuivingen in die verhouding op te sporen. Een simpel voorbeeld, aan Adkins zelf ontleend: een groep, die iemand goedkeurt door te zeggen "he was unsuccessful but honest", verschilt van een groep, die iemand goedkeurt door te zeggen "he was honest but unsuccessful", doordat de eerste groep meer waarde hecht aan "cooperative excellences" en de tweede groep meer waarde hecht aan "competitive excellences". Om inzicht te krijgen in de aard van de Atheense democratie en daarmee in de aard van haar leiders is het van belang te weten hoe in Athene de verhouding was tussen beide groepen "excellences" en die wetenschap leidt tot de meest verrassende ontdekkingen. Het spreekt vanzelf dat daarbij ook gezocht moet worden naar een antwoord op de vraag waarom in een bepaalde periode sommige waarden hoger genoteerd stonden dan anderen en onder invloed van welke factoren hierin verschuivingen optraden: er kan vaak heel goed een relatie gelegd worden tussen woordgebruik en maatschappelijke ontwikkeling.

Hoe moet je dat soort geschiedbeoefening nu noemen? Ideeëngeschiedenis? Mentaliteitsgeschiedenis? Cultuurgeschiedenis? Het doet er niet toe. Het is in ieder geval klaswerk, gebaseerd op doodgewoon goed lezen, en dat doodgewoon goed lezen heet dan deftig "filologische methode".

In het begin van dit opstel heb ik mij nogal negatief uitgelaten over het humanistische cultuurbegrip en de daaraan verbonden notie van cultuurgeschiedenis. Het zou echter hypocriet en demagogisch zijn het daar bij te laten. Hoe betrekkelijk alles in het leven ook moge zijn, ik moet bekennen dat ik toch liever iets uit de haute cuisine van de Bourgogne voorgeschoteld krijg (Cultuur) dan een lauwe fricandel uit een automatiek in Hoog Catharijne of een gerecht uit het kookboek "Die Brave Gehaktbal" (Albert Heyn 1975). De verrichtingen van de FC Groningen mogen onder 163 van 164 definities van cultuur vallen, een fietsketting in je nek lijkt me niet prettig en zelfs voetballers bespreken zich bij een behaald kampioenschap liever met champagne dan met cola: Kortom: ik blijf toch altijd nog een zwak houden voor de bekoring van Matthew Arnold, die in

1869 in antwoord op een denigrerende opmerking van de liberale opponent van de grote Gladstone (zelf auteur van "Studies on Homer and the Homeric Age", 1857), John Bright, over "people who talk about culture . . . by which they mean a smattering of the two dead languages of Greek and Latin", cultuur als activiteit van een individu definieerde als "a pursuit of total perfection by means of getting to know . . . the best which has been thought and said in the world" (voor verder commentaar zie Kroeber-Kluckhohn 54 e.v.).

Daarmee zit ik, geloof ik, aardig in de buurt van een opmerking, of liever gezegd een klacht die mij is bijgebleven uit de gesprekken met een aantal eerstejaarsstudenten tijdens de evaluatie van het in het afgelopen jaar door hen genoten, of althans aan hen aangeboden onderwijs in de oude geschiedenis: "jullie geven zo veel politiek en constitutionele en sociale geschiedenis, kunnen jullie niet eens wat meer aan cultuurgeschiedenis doen?" Misschien heb ik toen ook wel weer gereageerd met de tegenvraag "wat is dat, cultuurgeschiedenis?"; in ieder geval heb ik óók geantwoord dat een dergelijke cultuurgeschiedenis pas zinvol wordt als er eerst een basis is gelegd van politieke, sociale etc-geschiedenis, omdat anders die cultuurgeschiedenis in de lucht blijft hangen en noodzakelijk beperkt blijft tot een domme opsomming van een vrij willekeurige handvol dichters en filosofen, beeldhouwers en schilders.

Maar hoe bedrijf je verantwoord cultuurgeschiedenis in humanistische zin? Voor een concreet antwoord verwijs ik naar het eerder genoemde werk van Edouard Will. De manier, waarop hij door zijn beschrijving van het culturele leven van de Atheners, gekoppeld aan zijn beschrijving van hun politieke handel en wandel en hun sociale verhoudingen, komt tot een hoog niveau van integrale geschiedschrijving, stel ik mij zelf (en anderen) graag ten voorbeeld: antieke cultuur als maatschappelijk product in optima forma.

Nu is het met die slogan "(antieke) cultuur als maatschappelijk product" als met zo veel programmatische uitspraken: gemakkelijker gezegd dan gedaan. Ondanks allerlei belijdenissen van het tegendeel is er toch nog vrij vaak de neiging om literatuur en kunst in hun isolement te beschouwen, hun geschiedenis te isoleren van de "vie intellectuelle" in het algemeen en die laatste weer van de geschiedenis van de materiële cultuur en de sociale verhoudingen. "Ce que l'on souhaiterait", schrijft Pierre Barrière op de eerste pagina van zijn "La vie intellectuelle en France du XVIe siècle à l'époque contemporaine" (Paris 1974²) in veel mooiere bewoordingen dan ik kan bedenken, "ce n'est pas une histoire de la littérature ou de la pensée, mais de la société sous tous ses aspects, démographique, politique, économique, philosophique, esthétique, dégageant les rapports entre les manifestations diverses d'une même vitalité nationale et ethnique progressivement agissante, elle-même partie de la vie totale de l'homme dans l'espace et le temps, dont tous les fragments sont solidaires et ne peuvent être compris l'un sans l'autre: synthèse sans doute pour longtemps encore impossible, même réduite à des ensembles limités; mais tout au moins l'étude de chaque fragment devrait-elle être conçue comme un tout indissociable, la vie matérielle apparaissant comme le support de la vie intellectuelle et morale, et, pour la plupart des hommes, le véritable but, la reste n'étant somme toute que luxe et ornement sinon simple moyen; que des artistes aient pu croire à l'autonomie de leur art, ce ne fut sans doute qu'une illusion, et jamais la tentative ne se put absolument réaliser". Dat klinkt even veelbelovend als de daarop volgende 600 pagina's van Barrière's werk teleurstellend zijn. "words, words, words, . . .". Hoe gevaarlijk is het niet te veel hooi op de vork te nemen?

Bovendien: de relatie tussen cultuur en maatschappij is niet zo rechtlijnig als tot nu toe wellicht in dit stuk is gesuggereerd. Dat brengt me op een derde probleem. Dat probleem is in het stencil van de Groningse studenten als volgt geformuleerd: "Cultuur, als

betekenisgeving van de dingen die ons omringen, verandert die dingen niet. Pas de natuurwetenschappen hebben de middelen daartoe aangedragen. Hoe is de relatie tussen wat wij cultuur noemen en de natuurwetenschappen? Maken deze nog steeds deel uit van de cultuur?" Ik zou zeggen dat dat laatste inderdaad het geval is, zonder daarbij C.P. Snow's "Two Cultures" (1959) nog eens van stal te halen. Of bepaalde menselijke verworvenheden de dingen om ons heen wel of niet veranderen lijkt mij niet van belang te zijn voor het antwoord op de vraag of die verworvenheden nu wel of niet als culturele verworvenheden aangemerkt kunnen worden.

Daar komt nog bij dat men niet zonder meer kan zeggen dat "dé natuurwetenschappen de dingen om ons heen veranderen". Verandering is alleen het gevolg van *toegepaste* natuurwetenschap. Copernicus en Kepler, Descartes en Newton hebben niets veranderd aan "de dingen", wél aan "de betekenisgeving van de dingen". De Grieken (een paar Grieken) kenden het principe van de stoommachine en die natuurwetenschappelijke kennis was een onderdeel van hun cultuur. Maar doordat ze geen echte stoommachines gingen bouwen, veranderde er niets. Verandering ontstaat pas door techniek. Hoe en onder invloed waarvan precies de techniek verandert, dat is een vraag, die het kader van deze kleine cultuurhistorische verkenning verre te buiten gaat en die ik dus veilig kan laten rusten.

Nu lijkt het mij een beetje vreemd om wanneer je uitgaat van iets zo veel omvatends als het anthropologische cultuurbegrip, waar alles wat te maken heeft met theorie (het Griekse woord "theoria" betekent tenslotte "beschouwing"!) zonder meer onder gerangschikt moet worden, techniek en toegepaste wetenschap met al hun verwevenheden met de theoretische wetenschap daar niet onder te rangschikken. Cultuur heeft bovendien iets te maken, herinner ik me, met het Latijnse woord "cultura" en dat betekent "bebouwing": men kan gerust zeggen dat met de "uitvinding" van de landbouw de cultuur in een behoorlijke stroomversnelling is geraakt en dat daarmee allerlei dingen danig zijn veranderd. De landbouw zorgde voor een voedseloverschot. Door dat voedseloverschot kwam er ruimte voor "vrijgestelden", mensen die niet direct ingeschakeld behoefden te worden bij de voedselproductie. Zij konden zich ongestoord wijden aan allerlei culturele activiteiten, van potten bakken en versieren via koper slaan en ijzer gieten tot dagdromen en duimendraaien. De dagdromers en duimendraaiers gaven verder inhoud en vorm aan de cultuur, aan de betekenisgeving van de dingen die hem omringden. En zij, die vrijgestelden, hadden ook de tijd om uit te proberen hoe ze bepaalde dingen om hen heen konden veranderen. Techniek maakt cultuur, cultuur maakt techniek, de twee zijn zo onverbrekkelijk met elkaar verbonden dat het mij vrij willekeurig en verwarrend voorkomt hier een onderscheid te maken en natuurwetenschap en techniek van vóór een of ander tijdstip (b.v. van vóór de industriële revolutie) wél en die van daarna niet als onderdeel van de cultuur te beschouwen. De implicatie van dit antwoord van mij op de Groningse vraag drie is dat de relatie tussen maatschappij en cultuur wederkerig is: cultuur als maatschappelijk product, maatschappelijke verhoudingen als cultureel product. Dat maakt de zaak er niet eenvoudiger op.

We zijn intussen op onze verkenningstocht weer van het humanistische cultuurbegrip terechtgekomen bij het anthropologische. Nog even weer terug naar het humanisme: tot nu toe heb ik het alleen nog maar gehad over antieke cultuur als maatschappelijk product. Er moet me nog een enkele opmerking van het hart over antieke cultuur als culturele component, en wel als culturele component van andere culturen, speciaal de Europese. Ik heb de indruk dat er nog aardig wat vruchtbaar en stimulerend werk te doen is op het gebied van de bestudering van de doorwerking van de antieke cultuur en van de

voorstellingen, die men zich daarvan maakte in de cultuurgeschiedenis (in humanistische zin) van met name — zij het niet uitsluitend — de 19e eeuw en ik heb ook de indruk dat te veel (cultuur)historici daar te weinig oog voor hebben.

De oudheid stond in de 19e eeuw zéér hoog aangeschreven, niet alleen in Duitsland onder invloed van het tweede humanisme van Winckelmann c.s. (voor de liefhebber: er verschijnen de laatste tijd achter elkaar artikelen over "Marx und die Antike"), maar ook in Engeland, Frankrijk, Nederland en Italië. Ik noemde terloops al Gladstone als auteur van een boek over Homerus en ik vroeg daar uit de veelheid van namen enkel vader en zoon (Thomas en Matthew) Arnold aan toe: de eerste ging in 1841 van Rugby, dat hij groot maakte, als professor voor "modern (!) history" naar Oxford, terwijl hij volop bezig was met zijn onvoltooid gebleven "History of Rome"; de tweede, een filhelleen van het zuiverste water, was al even invloedrijk als vernieuwer van het Engelse schoolsysteem. In Frankrijk was Rousseau helemaal weg van Plutarchus, schreef Napoleon III een veeldelig en onvoltooid gebleven werk over Ceasar, Clemenceau over Demosthenes. In Nederland promoveerde Thorbecke op een proefschrift over de laatrepublikeinse Romeinse staatsman en historicus Asinius Pollio; over Groen van Prinsterer en de oudheid is een paar jaar geleden een lijvige dissertatie verschenen.

In Italië droomde nog niet zo lang geleden Mussolini zijn droom van een nieuw Imperium Romanum en tooide hij zich als een nieuwe Augustus. Momigliano heeft op dit terrein baanbrekend werk verricht, maar Momigliano is bezig oud te worden, zij het nog niet der dagen zat. Wie zich in zijn voetspoor wil wagen, zal zich zowel in de oude als in de nieuwe geschiedenis, de sociale, politieke en culturele, geverseerd moeten weten. Dat eist nogal wat inspanning, maar het lijkt alleszins de moeite waard en met de minder geëxalteerde en minder verheerlijkende houding tegenover de klassieke oudheid die zich in de laatste decennia heeft doorgezet lijkt het getij voor dit soort onderzoek niet ongunstig.

Slotopmerking: Cultuur -met-een-hoofdletter staat altijd zwak, loopt altijd gevaar, omdat het het domein is van een minderheid. Eén pond tomaten op de planken van de Stadsschouwburg en Han Bentz van den Berg was voorgoed van het toneel verdwenen (1969). Jammer, maar het lag misschien ook wel een beetje aan de man zelf, op dat moment — en ook eerder al — net iets te veel een theatrale Burckhardt (cf. Haagse Post van 9 juli 1977). De stelling lijkt voor de hand te liggen dat Cultuur méér gevaar loopt naarmate de stem des volks zich luider laat horen. "Privé" heeft nu eenmaal meer lezers dan "Maatstaf". Toch weiger ik te geloven dat Cultuur en democratie elkaars vijanden zijn (terzijde: het tijdschrift "Comprendre" 33-34 is geheel gewijd aan het onderwerp "La démocratie et la culture"), als ik bedenkt dat er in het hoe dan ook democratische Athene van 25 eeuwen her relatief meer mensen naar de tragedie keken dan zelfs in het hoe dan ook fascistische Rio de Janeiro van nu naar het voetballen. Maar zolang we zelf nog iets voelen voor het humanisme van een Matthew Arnold, zullen we er ook iets aan moeten doen. We hebben een enorm rijke culturele traditie. Het is niet voldoende die rijkdom simpelweg te bewaren, hij moet voortdurend gebruikt en bewerkt worden. "A cultural tradition cannot be transmitted passively", zei Dodds op een lezing in 1946. "Unless new minds are always at work on it . . . it becomes a dead thing, an encumbrance, a pedant's burden . . . The condition of life is growth: a study which has ceased to progress ceases to attract enterprising minds, and therefore ceases to live". Daarom: lang leve de cultuurgeschiedenis!

ERASMUS PRIJS 1977

Toespraak van Z.K.H. Bernard Prins der Nederlanden t.g.v. de toekenning van de Erasmus-prijs aan de Zwitserse historicus prof. dr. W. Kaegi op 27 september 1977 te 's Gravenhage.

Sehr verehrter Herr Professor Kaegi,

Es ist nicht das erste Mal, dass ich das Vergnügen habe, Ihnen zu begegnen. Ich erinnere mich noch gut daran, dass ich Sie mit meiner Frau ganz kurz nach dem Krieg in Bern traf und zwar als Vertreter der Hilfsaktion der Baseler Universität. Für die Tatsache, dass Sie direkt nach dem Kriege nach Holland gekommen sind, einem Land, mit dem Sie sich durch so viele Bande wissenschaftlicher und freundschaftlicher Natur verbunden wussten, um tatsächlich zu helfen, für diese Tatsache sind wir Ihnen noch stets dankbar. Sie haben Ihre Landsleute damals zu einem "Kreuzzug der Liebe" aufgerufen. Durch eine solche Tat, ebenso wie aus Ihren Schriften, in denen immer Einzelwesen und Personen den Ausgangspunkt bilden, erscheinen Sie als ein Mensch, der durch sein tiefgehendes Studium der Geschichte nicht nur zu Fachkollegen und Gelehrten spricht sondern auch zum Menschen im allgemeinen, im Europa von heute.

In der Stille der mit Büchern gefüllten Zimmer Ihrer Wohnung auf dem schönen, belaubten Münsterplatz in der Baseler Altstadt – einer Stille, die Sie selbst einmal so treffend "eine Urbedingung des schöpferischen Lebens" nannten – sehen wir Sie vor uns als ein Hieronymus in seiner Studienklausur, wie er auf Dürer's Meisterstich wiedergegeben wird; als ein Gelehrter im besten Sinne des Wortes.

Ihr Wesen ist gekennzeichnet durch eine grosse Distanz zu den Trivialitäten des täglichen Lebens. Bekannt ist Ihre grosse Abscheu vor dem Telefon und Ihre Gewohnheit, Versammlungen immer grundsätzlich um halb zehn Uhr abends zu verlassen.

Auch ist mir Ihre Abneigung gegen die modernen Verkehrsmittel aufgefallen. Es hat Mühe gekostet, zwischen Zug, Flugzeug oder Auto zu wählen, um hierher zu kommen. Sie fanden alles gleich unangenehm.

Aber diese Distanz – die auch so vielen Künstlernaturen eigen ist, ist im Wesen eine kritische Distanz. Weisheit und Einsicht, die der Gesellschaft in der Form Ihrer Schriften die für sie so notwendigen und heilsamen Korrekturen verschaffen. Sie sprechen zu uns durch die Gespräche, die Sie mit den Toten führen, oder wie Sie selbst sagen: "Das geistige Gespräch der jeweils lebenden Generation mit den Vorausgegangenen wird auf Grund echter Dokumente geführt und auf Grund einer Selbstprüfung des eigenen Wortschatzes. So verwandelt sich die alte Gemeinschaft von Lebenden und Toten, die seit den Tagen des alten Aegypten die eigentliche Trägerin der Kultur gewesen ist, aus einem nur vorgestellten nebelhaften Geisterring zu einer echten Gemeinschaft des historischen Bewusstseins."

So sind auch Sie ein spätes Glied in der langen Kette von Menschen, die allen biografisch verbunden sind und die in ihrer Gesamtheit den Adel der Wissenschaft Europas verkörpern. Besinnung und Einsicht, Erhaltung des kulturellen Erbes, neben einer kritischen Quellenforschung, waren Ideale, die in jenem traditionellen, jetzt selten gewordenen Interesse für die Vergangenheit in hohem Ansehen standen, weil man nämlich verstand, dass eine Kultur, die sich ihres Ursprungs nicht mehr bewusst ist, verloren ist.

Jacob Burckhardt sagte dies sehr treffend in der Einführung zu seinen weltgeschichtlichen Betrachtungen:

"Das Verhältnis jedes Jahrhunderts zu diesem Erbe ist an sich schon Erkenntnis d.h. etwas Neues, welches von der nächsten Generation wieder als etwas Gewordenes, d.h. Überwundenes zum Erbe geschlagen werden wird. Auf diesen Vorteil verzichten zunächst nur Barbaren, welche ihre Kulturhülle als eine Gegebene, nie durchbrechen. Ihre Barbarei ist ihre Geschichtslosigkeit und vice versa."

Aus diesem Grunde ist der Geschichtsunterricht von so ausserordentlicher Bedeutung. Unser Wilhelm von Oranien wusste dies sehr gut als er die Universität in Leiden, die Sie zu ihrem Ehrendoktor machte ein "Praesidium Libertatis", ein Bollwerk der Freiheit nannte.

Diese wahrlich geschichtliche Einstellung zur Vergangenheit war Ihnen schon früh eigen.

Nachdem Sie im Jahre 1901 als Sohn eines Pfarrers der Zürcher Landeskirche in der Nähe von Zürich geboren wurden, wurden Sie schon früh von Ihrem Vater in die Kultur der Antike eingeführt. Nach Abschluss des Gymnasiums begannen Sie 1919 Ihr Geschichtsstudium an der Zürcher Universität. Eine Studienzeit in Florenz brachte Sie in engen Kontakt mit der klassischen Welt. Von dieser Zeit an fesselte Sie die Zeit der Renaissance und des Humanismus. Ihre Doktorarbeit, die 1929 in Leipzig erschien, handelte bereits von "Hutten und Erasmus". Inzwischen setzten Sie Ihr Studium in Paris und Basel fort; in diesen Jahren wuchs ausserdem Ihr Interesse für die Historiographie, vor allem für das Bild, das sich die Historiker des 19ten Jahrhunderts von der Renaissance in ihren Schriften gemacht hatten. In diesem Sinne gaben Sie die Studien Ihres Lehrers Ernst Walser heraus und begannen eine grosse Arbeit über den französischen Historiker Michelet. Der Ruf Ihrer Bildung und Arbeitskraft verbreitete sich schnell über Europa. Sie vertieften sich nicht nur in das Werk früherer Historiker, sondern kamen auch in Verbindung mit vielen Zeitgenossen, mit denen Sie eine lebhaft Korrespondenz unterhielten. Wichtig war dabei die Freundschaft mit Fritz Ernst, einem Meister auf dem Gebiet der historischen Essays, mit dem Kunsthistoriker Werner Weisbach aus Berlin, den Sie während der Verfolgungen durch die Nazis in der Schweiz aufgenommen haben, und schliesslich mit unserem Landsmann Johan Huizinga. Es ist nicht übertrieben, zu sagen dass Sie durch die vielen Übersetzungen, die Sie von seinem Werk besorgten, von denen die erste über Erasmus 1928 erschien, sein Werk für das deutsche Sprachgebiet, ja für Europa erschlossen haben.

Kein Wunder, also, dass Sie bereits mit 34 Jahren zum Ordinarius für mittelalterliche und neuere Geschichte in Basel ernannt wurden, ein Amt, das Sie bis zu Ihrem Emeritatus im Jahre 1971 über 35 Jahre innehatten.

Es sind vor allem die Ideengeschichte und die Historiographie des Mittelalters und der neueren Zeit, die Sie neben Ihren Studien über die Aufklärung und das 19te Jahrhundert beschäftigten. Wer die Liste Ihrer zahllosen Veröffentlichungen überblickt und daneben die verschiedenen Themen von den nicht weniger als 60 Dissertationen, die unter Ihrer Leitung zustandekamen, ist verblüfft über die Breite, und Universalität Ihres Wissens.

Man fragt sich ausserdem, wie es Ihnen gelungen ist, in diesen selben Jahren Ihr Magnum Opus zu beginnen, die monumentale Biographie über Jacob Burckhardt, von der 1947 der erste Band erschien, und die nach Ihren Worten sieben Bände umfassen wird.

Man muss sich vorstellen, welche ungeheure Menge von Archivunterlagen, Briefen, Akten, Vorlesungsmanuskripten, flüchtigen Aufzeichnungen und Kurznotizen von Burckhardt durchgearbeitet werden mussten, nebst den zahllosen Briefen des grossen Baseler Gelehrten und seinen Freunden, geschweige denn die Quellen und Veröffent-

lichungen, die Burckhardt selbst gelesen haben muss. Verständlicherweise sagen Sie dann auch im Vorwort:

"Es gehört zur glücklichen Torheit der Gelehrten, dass sie immer wieder Abenteuer unternehmen, von denen sie nicht wissen wo sie enden. Man ergreift ein Thema, macht einen Plan, aber dann ergreift das Thema den Mann, fesselt ihn und treibt ihn weiter, als er je hat gehen wollen, und anders als er zu gehen gedacht hat".

Nun denn, das Werk ist von den ursprünglich geplanten drei auf sieben Bände angewachsen und kann nun als die wichtigste Biographie, die je über einen Historiker geschrieben wurde, angesehen werden. Des öfteren ist darauf hingewiesen worden, dass die Arbeit eine meisterhafte Übersicht über die Kultur des 19ten Jahrhunderts und die Gedankenwelt von Burckhardt bietet. Für Sie und Ihre Landsleute muss es eine höchst befriedigende Erkenntnis sein, zu wissen dass Sie, wie Sie selber einmal in einem Gespräch gesagt haben, "die europäische Dimension der Schweiz" mit dieser Arbeit dokumentiert haben. Hieraus geht Ihr persönliches Engagement hervor, ein Engagement jedoch das den Gegenstand der Forschung unberührt und unverbildet lassen will. Ist es doch nicht Ihre Absicht, der Geschichte bewusst voreingenommen zu begegnen, stets zwingen Sie Ihre Leser, Zuhörer oder Gesprächspartner, sich kritisch auf die Grundmaximen der historischen Wissenschaft zu besinnen und sich der Tatsache bewusst zu sein, dass der Lauf der Geschichte schliesslich nicht von Systemen sondern vom einzelnen Menschen bestimmt wird.

Als Sie einmal gefragt wurden, welches Ihr theoretischer Blick auf die Geschichte sei, antworteten Sie, Sie hätten keine Geschichtsphilosophie. Besser keine Philosophie als eine schlechte, so sagten Sie. Obwohl ich selbst kein Historiker bin, ist es mir klar, dass eine solche Haltung Sie in Konflikt mit den mehr rational eingestellten sozial-ökonomischen Historikern bringen kann, die den Verlauf der Dinge wie in den Naturwissenschaften nach Gesetzen festzulegen trachten und mit Statistiken oder mengenmässigen Grössen arbeiten. Aber das Studium der Vergangenheit beinhaltet nicht eine Verleugnung eigener Urteile oder Interpretation. Nur so kann mit Huizinga gesagt werden:

"Die Geschichte ist die geistige Form, in der sich eine Kultur über ihre Vergangenheit Rechenschaft gibt."

Sie, Herr Professor Kaegi, werden Ihre Interpretationen nie zu Theorien oder Gesetzen erheben, weil Sie sich dessen bewusst sind, dass "unser Wissen ein kritisches Raten ist, ein Netz von Hypothesen: ein Gewebe von Vermutungen"; wie auch Karl Popper einst sagte.

Die Vergangenheit trotzdem durch die Brille abstrakter Konstruktionen zu sehen, wie Weltgeist, Volksgeist oder Zeitgeist, ist eine Versuchung, der jeder Historiker ausgesetzt ist. Sogar Burckhardt hat sich dieser Versuchung nicht ganz entziehen können, wie ein Preisträger aus früheren Jahren, den ich hier zu meiner Freude im Saale sehe, dargelegt hat. Gerade wegen dieser Versuchung ist der Nachdruck, den Sie stets auf die Rolle des Individuellen und des Besonderen in der Geschichte legen, erfrischend.

Nirgends ist auch Burckhardts Abweisung des Rationalismus deutlicher als in seiner Beschreibung des Freiheitsbegriffs und der Vorstellungskraft der Griechen. Burckhardt meinte damit, dass der Mensch mit rationellen Gaben allein nur ein Sklave, ein Manipulator, eine Maschine bleibt, erst durch seine Vorstellungskraft ist der Mensch zu Freiheit und Kultur imstande. Ihre Kongenialität mit Burckhardt zeigt sich vielleicht am meisten in den prächtigen und tiefsinnigen Worten, die Sie Burckhardts Umgang mit der Kunst widmen:

"Die Poesie leistet mehr für die Erkenntnis des Wesens der Menschheit . . . Dafür findet

die Geschichte in der Poesie eine ihrer allerwichtigsten Quellen, und eine ihrer allerreinsten und schönsten."

Die bildende Kunst, die Poesie und die Literatur sind als historische Quelle darum so wichtig, weil darin sich äusserliche und innerliche Erfahrung des Menschen decken.

Unsere heutige Wissenschaft breitet sich zwar methodologisch, technisch und theoretisch immer weiter aus, aber die für wirkliche Schöpfungen so nötige innerlich verarbeitete Erfahrung droht immer mehr zu fehlen. Ihre Veröffentlichungen jedoch beweisen eine grosse innerliche Erfahrung, die in Ihrer Burckhardt-Biographie gipfelt. Denn, wie Ihr niederländischer Kollege, Jan Romein, einst schrieb: . . . "wenn es eine Art der Geschichtsschreibung gibt, die neben Wissenschaft auch Kunst voraussetzt, dann ist es die Lebensbeschreibung . . . die Biographie ist nicht nur die fesselndste, sondern auch die schwierigste Arbeit, die es auf dem Gebiet der Geschichte zu verrichten gibt. Kein Wunder, dass viele sich gerufen fühlen, wenige aber auserwählt sind.

In den seltenen Fällen jedoch, in denen der Biograph seine Aufgabe ideal, d.h. mit wissenschaftlicher Kunstsinnigkeit oder mit kunstsinniger Wissenschaftlichkeit auszuführen weiss, liefert er dann auch mehr als einen Beitrag zur Geschichte, liefert er ihr zugleich Fundament und Krone . . ."

Dies alles haben Sie volbracht aus einem wahren historischen Bewusstsein heraus, einem Bewusstsein, das ein Motor und ein leuchtendes Beispiel für uns alle sein möge, und nicht zuletzt für das Europa von morgen, das aus der Kenntnis der Vergangenheit heraus an seiner Zukunft bauen muss. Denn ohne dieses historische Herkunftsbewusstsein ist Selbstbewusstsein nicht möglich, darum ist dies eine Sache, die uns alle angeht.

"Wir brauchen die Geschichte zur Vergegenwärtigung eigener und fremder Identität."

Es ist letztlich diese Einsicht, die aus Ihrer Person und Ihrem Werk spricht, die mich Ihnen von ganzem Herzen zum Erasmus-Preis 1977 gratulieren lässt.

M.J. ten Berge
EEN NIEUW BOEK OVER LODEWIJK XIV

A. Alberts, Een koning die van geen nee wil horen. De Europese ambities van Lodewijk XIV, 1638-1715 (Querido-A'dam, 1976) f. 42,50.

Met dit boek heeft de zondagshistoricus en literator Alberts in korte tijd een drieluik voltooid op het terrein van de Nieuwe Geschiedenis. "De Huzaren van Castricum" was merendeels krijgsgeschiedenis aan het eind van de 18e eeuw, "De Hollanders komen ons vermoorden" een niet ongeslaagde poging tot populair-wetenschappelijke geschiedenis over de Spaanse Nederlanden in de Tachtigjarige oorlog (zie mijn recensie in *Kleio* (1976), 750/2). De 17e eeuw staat in het nu te bespreken werk centraal. Een boek publiceren over de Franse Zonnekoning getuigt niet alleen van moed, maar ook van pretentie. Historici hebben op z'n minst kennis genomen van de in deze tijd excellerende Franse geschiedschrijvers, — Goubert, Mandrou, wie kan daar nog om heen? Destijds wel de in ons land bekende (en beruchte) socioloog Nobert Elias, in diens "Die Höfische Gesellschaft" (1969) met verbijsterende resultaten, Elias-adepten ten spijt. Bij een populariserend werk voor de "gewone man" in een ander taalgebied hoef je wel niet zo veeleisend te zijn, maar je schept nu eenmaal verwachtingen. En om de conclusie al van te voren te geven: Alberts laat het afweten, hij faalt op niet mis te verstane wijze. De compiler met de welversneden pen en geliefd auteur van "De Eilanden" en "De Vergaderzaal" sloeg de plank falikant mis.

Alberts splitst zijn boek over Lodewijk's Europese ambities op in zes stukken:

- a. 1638-1659: In dit gedeelte wordt een uiteenzetting gegeven van de Europese verwickelingen in die jaren. Met verve tovert de auteur een veelheid van jaartallen, namen en geografische gegevens uit zijn historische hoed. Voor de leek taaie en veeleisende stof, waarbij gelukkig enkele anekdotes, als de mislukte one-man-show van Chrevoi te Breisach, niet worden vergeten. Alberts ziet Lodewijk's aantreden in 1661 niet zo zeer decisief, de politiek van regentes Anna en Mazarin is in zijn ogen de grondslag voor "Een met hardnekkigheid op expansie gericht buitenlands beleid" (12).
- b. 1659-1668: Die grondslag ligt dan waarschijnlijk in Mazarin's delingsplan voor de Spaanse Nederlanden, waarbij de schrijver in "De Hollanders komen ons vermoorden" al uitvoerig stil stond. Ook toen al bracht Alberts enige sympathie op voor Richelieu's idee van een barrière tussen Nederland en Frankrijk in de vorm van een onafhankelijk Katholieke staat, verdeeld in kantons naar Zwitsers voorbeeld. Het huwelijkskontraat bij de vrede van de Pyreneeën bood met de "Akte van Afstand" Lodewijk namelijk gelegenheid tot expansief opereren. "En vooral in dit opzicht zou de koning blijken van geen nee te willen horen" (53). Het diplomatieke spel vangt aan: in Spanje ligt ineens een kind in de wieg en de bruidsschat is onbetaald; de Republiek, hoe weinig geliefd ook dient gelijmd; het Devolutiebegrip gaat van privaat- naar publiekrechtelijke sfeer en geweld doemt op. Alberts gunt zijn publiek ook weer aardige details, als het Batteville-incident in Londen en de Witt's Vlamingen bij het bezoek van d'Estrades. Goed ingepast in het inderdaad geheime verdrag tussen Lodewijk en de keizer te Wenen in 1668, in feite een eerste verdelingsplan voor de Spaanse successie.
- c. 1668-1678: Arlington gaat op de Franse toer, Pomponne "prepares for war" en Madame brengt haar broer tot het Doverse verdrag, ". . . dat zonder veel overdrijving een van de smerigste verdragen van de eeuw mag worden genoemd. Een bijzonder stom verdrag bovendien, vooral als men het van Franse zijde beziet" (96). Lodewijk's latere echec wijt Alberts aan het niet rechtstreeks oprukken door de Zuidelijke Nederlanden. De oorlog, die volgt, is te bekend om hier aan te halen. Hoe de Spaanse diplomatie de Keulse en keizerlijke gezanten te woord stond leze een ieder zelf.
- d. 1678-1689: De focus van het verhaal wordt verlegd. Louvois' invloed is onmiskenbaar en de oostgrens is nu oorlogsterrein. Met de tachtiger jaren weet de auteur weinig raad en de inval in 1681 in Luxemburg blijft in de lucht hangen. De refugiés en een overbodige uiteenzetting over oplossingen mbt. de Zuidelijke Nederlanden moeten zijn verhaal aan stof helpen, — de auteur herhaalt zich wel eens vaker.

- e. 1688-1702: Het gebeuren van de negenjarige krijg, "... De meest overbodige en in elk geval de meest droevige" (135). De Franse verbeterheid wordt ten volle getoond (de vreedheden in Rijnpalts), de oorlog nadert de eigen grenzen. Nadien komt de koehandel aan bod ter verdeling van de Spaanse erfenis, Karel II is nu echt ten dode opgeschreven. In 1700 wordt het testament openbaar en Lodewijk verloochent zijn aard niet. Oorlog zat er toch in, erkenning of niet. De keizer zou echt in Italië wel een graantje willen meepikken, meldt Alberts.
- f. 1702-1712: Alberts snelt naar het einde en verhaalt de gebeurtenissen summier, met veel eerbetoon voor Marlborough, "... naderhand een der grootste veldheren van alle tijden ..." (156) Het Engels-Nederlandse bestuur over de Spaanse Nederlanden onder Hop wordt als een tirannie afgedaan. De vraag, die zich nu voordoet is, waarom wilde de Republiek nu geen vrede? "Misschien had de Republiek er verstandig aan gedaan door indertijd, omstreeks 1635, de denkbeelden van Richelieu te volgen en hem te helpen van de Zuidelijke Nederlanden een onafhankelijke Republiek te maken" (163). Welnu, dat geschiedde niet en in 1713, bij de vrede van Utrecht, kreeg Lodewijk definitief zijn nee.

Aan Lodewijk's buitenlands beleid vallen twee zaken op: zijn niet aflatende ijver het politiek handelen te stutten met juridische argumentaties. Zo wordt er ook diplomatiek gemanoeuvreed en waar nodig tevens geweld ingevoerd, want het vertoon van militaire kracht was eveneens een wezenlijk middel in de politiek: zo werd verdedigd wat al bezeten werd en zo werd nieuw terrein gewonnen. Niemand zal dit betwisten, Alberts in elk geval niet. Hij vertelt gewoon wat hij vond in de door hem gebruikte literatuur. Helaas heeft hij zijn huiswerk wat al te onnauwkeurig gedaan en heeft hij zich zelf ook weinig kritisch enige vragen gesteld.

Welzeker bepaalde Lodewijk in hoge mate zelf de politieke lijn, maar zijn visie in dezen en de verschillende factoren waaronder dat beleid tot stand kwam verworden bij Alberts tot een wel erg summiere zaak. De discussie voerde wellicht ook te ver: Alberts wilde immers een overzicht bieden, waarin hij onder de vlag van Lodewijk's zin op de Zuidelijke Nederlanden een halve eeuw Franse, ambitieuze politiek onderbracht. In het korte betoog van krap 175 pagina's moesten zo de diskutabele punten wel onder tafel vallen. Toch had de schrijver bij de aanloop van de negenjarige oorlog enige nattigheid moeten voelen. Misschien was dat ook wel zo, want het boek is daarna snel uit.

Enkele kanttekeningen zijn, dunkt me, op hun plaats.

Lodewijk ging er van uit dat er in de wereld zoiets bestond als een van God gegeven "natuurlijke orde" waarin elke staat zijn eigen politieke doelstellingen had, zijn *raison d'état*, die het verleden hem bood. Zo was er een "natuurlijke" vijandschap tussen Frankrijk en Spanje, — "*une espèce d'inimitié permanente*" heet het in zijn *memoires*. Echter elke vorst, absoluut uiteraard — er zonder kon in zijn ogen niet — diende de omstandigheden steeds in acht te nemen en dienaangaande beslissingen te nemen. Daartoe dient bij onderzoek naast koning's "mind and outlook" verdiskonteerd de stand der informatie, intriges en invloeden aan het hof, de effectiviteit van de diensten door de koning benut en de kwaliteit van de ministers van buitenlandse zaken. Hoe zag dat bestuur er dan uit? De link naar de binnenlandse politiek wordt zo zichtbaar en vragen naar ideologie, traditie en bestuursorganisatie zijn boeiender materie dan opsommen van willekeurig gekozen feiten.

Alberts had zich beter kunnen en moeten prepareren door bv. kennis te nemen van enkele voortreffelijke verzamelbundels met gedegen artikelen uit de laatste decennia van vooraanstaande historici over Lodewijk's politiek. Als zodanig gelden de geëditeerde werken van R. Hatton en J.S. Bromley, *William III and Louis XIV* (1968) en J.C. Rule, *Louis XIV and the Craft of Kingship* (1971); recentelijk verscheen nog R. Hatton, *Louis XIV and Europa* (1976). Met veel van deze artikelen (overigens ook te halen uit recentere handboeken, bv. Pennington) was er meer structuur in het boek gekomen, ook meer saillante details en anecdotes en, wat van meer belang is, meer nadruk op cruciale punten in Lodewijk's beleid. Nu werkt de volgehouden chronologie te vervlakkend en de te abrupte stijl te verwarrend. Er is geen vasthoudend inhoudelijke lijn. Als de Republiek in het verhaal opdoemt (dat wil nog weleens), verlegt Alberts zijn interesse en verschuift de invalshoek. Compositie en coherentie naast onderzoek en beschrijven getuigen in dit boek van een te grote simpelheid, gebrek aan accurate en te grote haast, — drong de uitgever aan?

Stellen we ons een paar vragen. Was Mazarin's voorbereidende werk niet veeleer een bereiken van vrede in en rond het Franse gebied alvorens de leiderstaak over te dragen? Zag Lodewijk zelf wellicht ook zo zijn politieke einde in 1715 met zijn heel begrijpelijke adviezen aan zijn zo jeugdige opvolger? Het Weens-Frans verdrag van 1668 is een vondst van verdienste en mag gezien als teken van in theorie mogelijke vriendschap tussen Habsburg en Bourbon. Het in de latere ontwikkelingen opnieuw aanvoeren als mogelijke motivatie voor Franse politieke daden is toch teveel speculatie.

Verder was Lodewijk na Lionne's dood niet een andere weg opgegaan, leidend naar het Doverse verdrag? Over dit "smerige" tractaat dient de schrijver zijn literatuur nog eens kritisch te (her)lezen. De gevoerde, Franse politiek paste echt wel in de "natuurlijke orde". Verder was de Engelse vloot op dat moment onmisbaar en werd een Engelse vorst weer voor de moederkerk gewonnen. Lodewijk's handelen kwam voort uit zijn zin op de Republiek, "*. . . il lui faut abaisser l'orgueil des Hollandais qui ont l'audace de défendre leur indépendance*", schrijft Luis André in diens standaardwerk over Lodewijk's buitenlandse politiek. Het succes van de koopmansstaat riep nu eenmaal ongekende jaloezie- en angstgevoelens op, aldus Kossmann in de *New Cambridge Modern History*. Met de tachtiger jaren weet de auteur bepaald geen raad. Voor Lodewijk lag het nu in de natuur der dingen te gaan pacteren met Zweden, Portugal en Beieren. Hij hield zich daar opvallend dogmatisch aan vast, niet met grootse resultaten overigens.

De Negenjarige oorlog past niet in deze "ideologische" jaren en het militair vertoon in het oosten liep gewoon uit de hand. Wist Alberts wel, dat Lodewijk slecht geprepareerd was en via Spanje nog moeite gedaan heeft er onder uit te komen? Hij komt niet verder dan "overbodig" en "droevig". Had de Zonnevorst misschien vergeten, dat agressieve politiek juist het tegendeel teweeg kan brengen, een soort "*München avant la lettre*"? Overigens Leopold's vredesinitiatief uit 1792 ter creatie van een stuk land in Afrika voor de weggejaagde Jacobus is te dol om in dit genre geschiedwerken niet te vermelden.

Over Alberts' laatste tour de force de Spaanse Successie, moge ik kort zijn. Zijn samenvatting is te beknopt om alle obstakels überhaupt aan te stippen, hoewel hij in zijn literatuur wel degelijk monografieën vermeldt als van Geikie en Montgomery over de Barrière en dat van Mevrouw Stork over de vredesonderhandelingen 1705-1710. Nogmaals een blik in een recent, deugdelijk handboek over zeventiende eeuwse geschiedenis had hem veel kunnen leren en had hem op het spoor kunnen zetten van betere studies en ook van meer aardige details, als Vauban's gebed, waarin hij God verzocht Willem III uit de weg te ruimen, "*Ce perturbateur universel du repos public de la Chrétienté, je veux dire cette âme damnée qui n'est faite que pour tourmenter les autres*", — hij kreeg snel zijn zin.

Na bovenstaande kan ik met weinig woorden volstaan. Criteria stellen voor populariserende historiewerken blijft een aardig discussiepunt. Aan leesbaarheid, een vlotte, zelfs lakonieke stijl en een goed explicatief vermogen ontbreekt het Alberts niet.

Wellicht is de literaire oorsprong voor zijn schrijven toch een sta in de weg en wordt hij te snel tot het verwoorden gedreven. Het resultaat is pover en wat over Mandrou's nieuwe boek "*Louis XIV en son Temps, 1661-1715*" in de *Peuples et Civilisations* uit 1973 is gezegd in T.V.G., 1976, 576/7) geldt ook hier: "*What we get is an old-fashioned narrative of wars (. . .) in which the objectives of Louis XIV are totally obscured behind accusations of his being an insensitive bully, driven by an oversimplified view of his own gloire.*" In zijn laatste verhalenbundel "*Haast hebben in september*" staan reeds enkele proeven van historische novellen, misschien is het voor Alberts beter zich te wenden tot het genre van de historische roman. Hij heeft er een goede pen voor.

MEDEDELINGEN

Stichting ter bevordering
van de studie der Geschiedenis
in Nederland, SSGN

Hierbij maken wij U attent op de eind september te verschijnen publikatie, getiteld: "Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland 1889-1919".

Uit de inhoud: voor beide thema's (vrouwenarbeid en vrouwenkiesrecht) en voor de geschiedenis van de vrouwenemancipatie in het algemeen, zijn 1889 en 1919 sleuteljaren. In 1889 werd de Vrije Vrouwenvereeniging opgericht, de eerste feministische vrouwenorganisatie in Nederland. Deze vormde de basis voor de latere Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. In datzelfde jaar kwam de eerste wet op de bescherming van vrouwenarbeid tot stand. Voor de arbeidersklasse was dit een stap op de weg naar hun emancipatie, maar voor vrouwen hield deze wet in feite ook een gelijkstelling in met 'zwakke groepen', zoals kinderen. In 1919 werd aan de vrouwen in Nederland het kiesrecht verleend en in dat jaar werd er tevens voor het eerst een arbeidswet aangenomen, waarin de arbeid van vrouwen en mannen op vrijwel gelijkwaardige wijze benaderd werd.

Deel één, *Vrouwenkiesrecht*, bevat:

- a. Een algemeen historische inleiding en een algemene inleiding op de rol van de vrouw.
- b. de ontwikkeling van kiesrechtbeweging tot vrouwenbeweging (1860-1919).

Deel twee, *Vrouwenarbeid*, bevat:

- a. vrouwenarbeid in relatie tot de economische situatie in Nederland.
- b. Groninger veenkoloniën eind negentiende eeuw.
- c. houding van parlement en krant ten opzichte van vrouwenarbeid.

De redactie van het werk bestaat uit Josine Blok, Wantje Fritschy, Magdaleen Kingmans, Janny Poelstra, Boukje Tanja en Marja van Tilburg. Als basis voor dit boek heeft gediend het doctoraalcollege "De rol van de vrouw in de 19e eeuw" en met name de onderzoeksresultaten daarvan. Dit college liep op het Instituut voor Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen in het cursusjaar 1975-1976.

Het werk telt $\pm$ 220 pagina's op half folio formaat en wordt verkocht, mits afgehaald, voor het luttele bedrag van f. 7,50. Toezending per post is mogelijk door overmaking van f. 11,— op girorekening 3163331, t.n.v. Quaestor SSGN, Atjehstraat 40 A, Groningen, onder vermelding van 'verzoek toezending OWP. IV.

FUNDATIE BRABANTS RECHTSEIGEN

De Fundatie verzorgt zonder subsidie de uitgave van *GLOSSARIUM IURIS BRABANTICI* door Emile J.Th.A.M. van Ermede, 2 delen, elk van 800 pp. met een uitvoerig lovend "Ten Geleide" van Prof.Dr. Jan van Rompaey (Universiteiten van Gent en Leuven). Een zestalig verklarend woordenboek van de ambts- en rechtstaal gebezigd in het voormalig hertogdom Brabant 1222-1782. Prijs f. 300,—, exclusief porto en verzendkosten. Intekenaren genieten f. 50,— korting, indien zij een bedrag van f. 125,— vooraf aanbetalen ten name van de Fundatie bij de A.B.N. te Helmond, giro 10.70.649 banknummer 52.33.18.715.

BOEKBESPREKINGEN

Meilink-Roelofs, Prof. Dr. M.A.P., e.a., De VOC in Azië. Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1976, prijs f. 32,50.

Met vreugde constateert de inleidster dat de belangstelling voor de koloniale archieven in Nederland en daarbuiten weer groeiende is. Vooral buiten Nederland heeft deze belangstelling zich eerder gemanifesteerd dan hier te lande. Verscheidene Afrikanen en Aziaten hebben de waarde van het VOC en WIC archief ontdekt voor de geschiedenis van hun land.

Het voor ons liggende boek is het product van deze belangstelling. Hoewel het bijna geheel door buitenlanders is geschreven, hebben de meesten hunner onderzoek verricht in Nederland. Als enige Nederlander geeft Dr H.K. 's Jacob acte de présence met een artikel over Malabar in de zeventiende eeuw. Verder werkten mee de Ceylonees Arasaratnam met een uitstekende inleiding over de geschiedenis van de VOC op Ceylon, de Indiër Das Gupta met artikelen over de positie van de VOC in Surat en op de Kust van Malabar in de achttiende eeuw. Dr. Andaya uit Maleisië schreef een verhaal over de beperkte rol van de Nederlandse compagnie in de Maleise wereld, terwijl de Amerikaan Wills de verhouding tussen de compagnie en de Chinezen in Taiwan, China en Batavia beschreef. Het laatste artikel dat van de Japanner Kanai, is een overzicht van de relaties tussen Japan en de compagnie in de jaren dat daar buiten de Nederlanders geen vreemdelingen werden toegelaten. Het grote aantal schrijvers bracht met zich mee dat het boek niet in alle opzichten een eenheid is. Er is gekozen voor een beperkt aantal van de factorijen die de compagnie in Azië heeft bezeten buiten die in de Indonesische archipel. Er wordt echter gehoopt dat nog eens een tweede deel zal verschijnen. Materiaal is er genoeg. Nu ligt de nadruk op die gebieden die voor de compagnie in de loop van de achttiende eeuw verloren zijn gegaan. Toch is het bezwaar dat enkele specialiteiten de inhoud van het boek hebben bepaald niet zo groot als het hier misschien lijkt. In deze bundel komen zoveel verschillende facetten van de VOC naar voren dat de lezer een heel aardig beeld krijgt van de wijze waarop zij zich regionaal en lokaal moest aanpassen aan de plaatselijke situatie om de door haar gewenste producten te kunnen verwerven.

Om maar iets te noemen: de positie van de VOC op Ceylon en in Suratte verschilde hemelsbreed. Op het eiland was zij landsheer, in Suratte een gedulde vreemdeling, handelaar tussen de handelaren, die zich volledig had aan te passen aan de locale omstandigheden. Op de Kust van Coromandel kon de compagnie daarentegen vernieuwingen doorvoeren in de locale handel waardoor haar gemak werd geënd en de Indiërs Europese methoden van boekhouden en zakendoen leerden. In Cochín op de Kust van Malabar slaagden zij er niet in de omstandigheden zodanig naar hun hand te zetten dat zij de peperhandel volledig konden beheersen. In Japan werden de Nederlanders in de loop der tijden gewaardeerde vreemdelingen, die allerlei nieuwe kundigheden en wetenschappen introduceerden en zodoende medewerkten aan de modernisering van Japan. Decima was het enige venster van Japan op de buitewereld. In China daarentegen gelukte het hen maar moeilijk voet aan de grond te krijgen. Omdat zij niet werden toegelaten op het vasteland vestigden de Nederlanders zich op Taiwan, waar zij de inheemse bevolking snel aan hun gezag onderwierpen en Chinezen aanmoedigden te immigreren terwille van de ontwikkeling van de suikercultuur. Ook in Batavia waren de Chinezen zeer gewaardeerde arbeidskrachten. Geheel anders weer was de positie van de VOC tussen de verschillende Maleise staatjes rond Djohore aan de Straat van Malakka. In het artikel van Andaya komt de compagnie slechts voor als één van de factoren in de strijd om de politieke hegemonie tussen de verschillende vorstendommen op het Maleise schiereiland. Uit deze opsomming blijkt welke een veelvoud aan aspecten van de compagnie aan de orde is gesteld. Het is daarom niet alleen geschikt als een eerste inleiding, maar ook om de laatste stand van het onderzoek omtrent de VOC in Azië te leren kennen. De kritiek dat er nog zoveel meer is dat eens opnieuw onder de aandacht zou moeten worden gebracht, klinkt dan ook wat gratuit. Toch zou ik ervoor willen pleiten dat in een eventueel vervolgdeel wat meer aandacht zou worden gericht op de Europeanen. Ik denk bijvoorbeeld aan Malakka, hoe heeft de samenleving in de stad er nu eigenlijk uitgezien, hoe leefden de Europeanen in Batavia vergeleken met Colombo, wat voor karakter hadden deze steden?

Enkele opmerkingen over de vertaling: kaneel wordt geschild, niet gepeld (blz. 32), de kaste die dit doet heet Salagama; dwangarbeid zal moeten zijn herendiensten (blz. 39); appelbomen lijken mij op Ceylon wat misplaatst (biz. 43).

Ondanks de enkele kritische opmerkingen zou ik willen benadrukken dat alle artikelen op een goed peil staan. Het boek is zeker een aanwinst.

J. van Goor

Besturen Overzee, herinneringen van oud-ambtenaren bij het binnenlands bestuur in Nederlands-Indië, met een inleiding uitgegeven door S.L. van der Wal, Franeker 1977, prijs f. 45,—.

D. van der Meulen, Hoort gij de donder niet? Franeker 1977, prijs f. 35,—.

Biografiën zijn in Nederland schaars, autobiografiën van bestuursambtenaren helemaal. Wij moeten dan ook gelukkig zijn met deze twee werken, die op zeer verzorgde wijze zijn uitgegeven door Wever in Franeker, een uitgever die zich al jaren lang heeft doen kennen door zijn belangstelling voor de Nederlands-Indische geschiedenis. Het eerste werk is een bundel herinneringen van twaalf oud-bestuursambtenaren aan hun eerste jaren bij het binnenlands bestuur in Nederlands-Indië. De jaren dat zij als nieuweling in de tropen geconfronteerd werden met het dragen van verantwoordelijkheid in een volstrekt nieuwe omgeving. Het tweede werk is een nieuwe uitgave van *Ik stond er bij*, de herinneringen van de Arabist D. van der Meulen aan zijn jaren als bestuursambtenaar in Nederlandsch-Indië en als consul te Djeddah in Arabië. Na 1945 was hij vooral werkzaam bij de Rijksvoorlichtingsdienst in Batavia/Djakarta. In 1948 kort voor de Tweede Politionele actie eindigt zijn relaas.

Besturen Overzee.

Het corps ambtenaren bij het Binnenlands Bestuur vormde in allerlei opzichten een opmerkelijke groep. Het waren de enige ambtenaren die een opleiding voor hun feitelijke functie hadden gekregen, terwijl men pas werd toegelaten tot de dienst na een vergelijkend examen. Men kon zijn opleiding krijgen aan de universiteiten van Leiden en later ook van Utrecht. Onder de hoogleraren telde men beroemde mannen als Van Vollenhoven en Snouck Hurgronje te Leiden en Gerretson te Utrecht. De bestuursambtenaar was de verbindende schakel tussen de centrale overheid en de inheemse bevolking. Zijn taak was zeer gevarieerd, al naar gelang het culturele en staatkundige niveau van de bevolking in zijn ressort verschilde. Verder was er een onderscheid tussen rechtstreeks bestuurd gebied en "zelfbesturende landschappen". Deze laatste gebieden waren door een contract verbonden met de overheid, zij maakten deel uit van het grondgebied van Nederlandsch-Indië, maar waren, zij het onder zekere beperkingen, onder hun eigen bestuurders gebleven. De bestuursambtenaar was hier formeel een vertegenwoordiger van het centrale gezag. In rechtstreeks bestuurd gebied werd zonder de tussenkomst van een inheemse sultan of ander hoofd, bestuurd. De locale of historisch gegroeide situatie bepaalde verder de verhouding. Soms was de invloed van de BBer groter in zelfbestuursgebied dan in rechtstreeks bestuurde landschappen. De bestuursambtenaar kon overal in Nederlandsch-Indië worden gestationeerd of overgeplaatst. Zijn opleiding was niet specifiek op een bepaalde streek gericht. De veranderingen konden soms zeer groot zijn: van het verfijnde, in alle opzichten op een hoog peil staande Midden Java naar het eiland Nias voor de Westkust van Sumatra waar de Nederlandse invloed nog nauwelijks was doorgedrongen, behoorde tot de mogelijkheden. Het valt te begrijpen dat problemen die op Java sterk de aandacht trokken in zo'n gebied nauwelijks leefden, maar dat daar weer andere zaken speelden.

De bestuursambtenaar had een zeer groot scala van bemoeienissen. Op Java waar het bestuur intensief was en velerlei taken zoals gezondheidszorg, veeartsenij, irrigatie en wegenbouw door speciale diensten waren overgenomen, had hij vaak een coördinerende functie en te voorkomen dat de dessamen te zeer werd overspoeld door al deze instanties. Zijn rechterlijke functie was daar grotendeels beperkt tot een controlerende en kon soms bestaan uit het nagaan of bij elke grondoverdracht wel de juiste regels in acht waren genomen en of de "inlander" niet te kort was gedaan. In de buitengewesten daarentegen was deze rechterlijke taak soms ook politioneel en moest hij er zelf op uit om er achter te komen wie een moord had gepleegd of waarom iemand iets had gestolen. In andere gevallen trad hij op als "social engineer", de man die de moderne invloed geleidelijk aan trachtte te doen doorwerken in gebieden die soms nauwelijks uit het stenen tijdperk waren getreden. Hoewel in de meeste gebieden het gezag van de Nederlandsch-Indische overheid zodanig was aanvaard dat de bestuursambtenaar zijn functie ongestoord kon uitoefenen was dit niet altijd en overal het geval. Een gebied als Zuid-Celebes bleef veel moeilijker te besturen dan de overige delen van de "Grote Oost". Op sommige plaatsen was het veel moeilijker werkelijk contact met de bevolking te krijgen dan elders.

Het opkomende nationalisme bracht ook weer problemen met zich mee, die zich overal op een eigen manier konden manifesteren. Het boek is geschreven door twaalf verschillende personen en beschrijft ervaringen uit allerlei gebieden van Atjeh tot Nieuw-Guinea. Sommigen schreven met meer nadruk op het persoonlijk detail, anderen gaven een breed beeld van het gebied waar zij dienden. Allen illustreerden hun verhaal met vaak schitterende anecdotes, die de situatie zeer verhelderen. Het boek is niet alleen zeer plezierig om te lezen, maar geeft ook een boeiend beeld van de vele taken van het bestuur en de veelvoud aan bemoeienissen die het had. Nu de vraag naar het hoe en waarom van het Nederlandse koloniale optreden steeds meer gesteld wordt zijn deze herinneringen een belangrijke aanwinst voor het begrijpen van zaken die voor leden van een oudere generatie soms vanzelfsprekend waren.

Hoort gij de donder niet.

Het voorgaande boek geeft aan hoe wij ons de bestuurspraktijk van alledag hebben voor te stellen. *Hoort gij de donder niet* daarentegen is veel meer een getuigenis. Van der Meulen beschrijft hoe hij als zoon van een "fiene" gereformeerde, onderwijzer uit de Achterhoek gegrepen werd door de bestuurstaak overzee. Naast de lectuur van zending, avonturenverhalen en Multatuli was het de oproep van de latere "christen" gouverneur-generaal Idenburg om christelijke bestuursambtenaren uit te zenden die de doorslag gaf bij deze keuze. Een calvinistische variant van de white man's burden. Zijn eerste standplaats, in de Bataklanden op Sumatra waar de kerstening op dat ogenblik in volle gang was, was te danken aan het heimelijk door zijn vader aan Idenburg gericht verzoek zijn zoon toch vooral op een christelijk arbeidsterrein in te zetten. Gedurende zijn studiejaren ontwikkelde zich bij Van der Meulen bovendien het begrip voor een eigen nationale ontwikkeling in Indonesië door ontmoetingen met studenten in Engeland. In Indonesië en later in Egypte en Arabië werd hij hiermee opnieuw geconfronteerd. Toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat Van der Meulen in zijn herinneringen dat begrip voor het nieuwe meer nadruk geeft dan uit zijn verdere daden soms blijkt. Als consul te Djeddah wist hij van de Saudi's gedaan te krijgen dat zij de Indonesiërs die na de mislukte opstanden van 1926/27 naar Mekka waren gevlucht, uitleverden aan Nederlandsch-Indië.

Ook heb ik mij vaak afgevraagd waar de herinnering van de schrijver aan zijn eigen daden eindigde en het commentaar op de gebeurtenissen begon. In hoeverre zijn herinneringen altijd betrouwbaar? Enkele keren was het mogelijk het verhaal van Van der Meulen te toetsen aan stukken uit de tijd zelf. Op blz. 228 vertelt hij over zijn bezoeken aan Nederlandse krijgsgevangenen in Siam. Naar aanleiding van de plannen van een aantal hunner een kolonie te stichten op Nieuw Guineë, schrijft hij in zijn boek: 'Uren heb ik geluisterd naar plannen in welke verwezenlijking ik geen ogenblik geloofde.' In het officiële verslag van zijn reis voor de Rijksvoorlichtingsdienst staat echter te lezen als zijn mening, dat een begin van uitvoering aan deze plannen moet worden gegeven. Ook ontheemde Oost-Europeanen zou men daar kunnen opnemen. (Officiële bescheiden betreffende de Nederland-Indonesische betrekkingen 1945 - 1950, IV, 170 - 714.) Ik zou niet gevallen zijn over een onnauwkeurigheid, ieders geheugen kan falen. Wel is het van belang dit te signaleren wanneer hieruit een volslagen andere optiek blijkt dan de schrijver op het betreffende ogenblik had. Zo krijgen wij uit het boek ook de indruk dat hij de wijze van vorming van deelstaten na de conferentie van Malino (1946), veroordeelde. Als lid van de Rijksvoorlichtingsdienst verschaft Van der Meulen echter voorlichting aan de leden van de Parlementen van de nieuw gevormde deelstaten. Uit een bijlage bij zijn boek kunnen wij lezen hoe hij dit deed. Uit één van zijn zendbrieven van mei 1948: "De weg is verkend, die is algemeen bevonden goed en betrouwbaar te zijn. Het is die van de vorming van Negara's (deelstaten) door volken die historische, ethnologisch en geografisch duidelijke eenheden vormen. Deze weg is begaan door Oost-Indonesië, door Oost-Sumatra, door West-Java en door Madoera, terwijl andere zich voorbereiden die te begaan. Zelfs de republiek is bezig overtuigd te raken van de juistheid der federatieve statenvorming voor Indonesië."

Het is begripelijk dat men na grote gebeurtenissen de behoefte heeft na te gaan waar de zaken een in eigen ogen verkeerde wending hebben genomen. Het is daarbij echter een eerste vereiste dat daarbij het verslag en het commentaar achteraf niet met elkaar van plaats verwisselen. Daarom zal men de interessante boek niet als enige gids mogen gebruiken voor het begrijpen van een zo belangrijke periode van de Nederlands/Indonesische geschiedenis.

J. van Goor

A. Lammers, *Amerika 1900-1975 of De verjaring van de Nieuwe Wereld*. Wetenschappelijke Uitgeverij Amsterdam 1976.

Om twee redenen is de verschijning van dit boek actueel. De eerste is niet toevallig. Lammers heeft het boek geschreven ter gelegenheid van het 'bicentennial year', het tweehonderdjarig bestaan van de VS. De tweede reden is m.i. meer toevallig. De grote betekenis van dit boek is namelijk dat het historische achtergrondinformatie geeft over actuele situaties en ontwikkelingen. Daarmee sluit het boek uitstekend aan en is het een goed voorbeeld van een opvatting over het geschiedenisonderwijs die gelukkig steeds meer belangstelling en aanhang krijgt.

Aandachtige lezers van *Kleio* weten dat ik in 1976 met vuur deze opvatting op twee didactiekconferenties heb verdedigd met de stelling dat de actualiteit aanknopingspunt dient te zijn in het geschiedenisonderwijs. En dat behoeft dan beslist niet ten koste te gaan van de wetenschappelijke methodiek van de geschiedwetenschap noch van de ontwikkelingspsychologische fase van de leerling. Het is een keuze tussen geschiedenisonderwijs als aftreksel van de academische discipline en geschiedenis-

onderwijs als noodzakelijke bijdrage de leerling de historische achtergronden te leren kennen en beseffen van de wereld waarin hij of zij nu leeft.

Mijn opvatting is dat het geschiedenisonderwijs voor het laatste moet kiezen. En omdat het boek van Lammers daarvoor uitstekend materiaal is, wil ik het van ganser harte aanbevelen. Lammers heeft de 263 pagina's van zijn boek in vier grote hoofdstukken verdeeld, die elk de historische achtergronden belichten van problemen waar de VS nu mee worstelen. Het knappe van Lammers is dat hij vaak de lijn tot 1976 weet door te trekken.

In het eerste hoofdstuk wordt beschreven welke invloed de Spaans-Amerikaanse oorlog aan het eind van de vorige eeuw heeft gehad op de ontwikkeling naar het imperialistisch denken van de VS zoals dat nog steeds in sommige kringen van de VS opgeld doet. Ondanks het feit dat de schrijver zich wel eens te makkelijk overgeeft aan zijn neiging tot een barok taalgebruik en ondanks het feit dat de citaten in het engels wel eens erg lang en veelvuldig uitvallen. Dit laatste kan misschien leerlingen nog wel eens parten spelen.

Het tweede hoofdstuk analyseert de auteur hoe zich uit de economische crisis in 1929 een mentale crisis ontwikkelt waarbij de tegenstellingen zich fanatiek manifesteren en waarbij een nieuwe president probeert de eenheid weer tot stand te brengen.

Ogenschijnlijk buiten het kader van het boek is het hoofdstuk waarin Lammers beschrijft welke strijd F.D. Roosevelt heeft gevoerd met het Hooggerechtshof dat de vernieuwende wetgeving van de president probeerde te blokkeren. Maar dit is maar ogenschijnlijk, omdat in dat hoofdstuk duidelijk naar voren komt hoe belangrijk de Amerikanen de juridische kant van de trias politica achten tegenover presidenten die de prioriteit van de uitvoerende macht te ver voorop willen stellen. Juist omdat het vooral de rechters zijn geweest die aan de val van Nixon hebben bijgedragen is het bijzonder boeiend te lezen welke rol het Hooggerechtshof in de tijd van Roosevelt heeft gespeeld.

In het Hoofdstuk 'Het einde van 'Manifest Destiny'? Notities bij een viering' heeft de schrijver de neiging tot moralisme niet geheel kunnen onderdrukken. Dat is wel jammer, omdat zijn beschouwing over de zienswijze van veel Amerikanen op de lotsbestemming van de VS verhelderend is voor het begrijpen van het Amerika waar we nu mee te maken hebben.

Johan S. Wijne

M. Ubachs, Een eeuw modern kapitalisme. De Regouts. Leed en strijd van Maastrichts proletariaat. Heruitgave van het in 1934 gepubliceerde werk; ingeleid en voorzien van aantekeningen, een chronologie en een personenregister door Jos Perry. Uitgeverij Link, Nijmegen 1976. XVIII - 235 blz. f. 12,90.

Het initiatief tot heruitgave van dit weinig bekende werk gaat uit van "de KWJ, Beweging van Werkende Jongeren, in Maastricht" (blz. IV) Deze opvallende verklaring van de afkorting KWJ wordt duidelijker wanneer we én in de inleiding van Perry én in het slotwoord van Ubachs zelf pleidooien tegenkomen voor samenwerking tussen katholieke en socialistische arbeidersbeweging. In dit kader moet ook deze heruitgave gezien worden. Ubachs werd in 1886 te Gronsveld, vlakbij Maastricht, geboren, werd schrijnwerker en sloot zich na jaren in Luik gewerkt te hebben in 1914 aan bij de SDAP afdeling Maastricht. Voor dezelfde partij werd hij daar later gemeenteraadslid en van 1931 tot 1934 lid van de Provinciale Staten van Limburg. Hij paarde in de politiek en ook in zijn boek een gespierd taalgebruik aan revisionistische en voorzichtige opvattingen in de praktijk. In veel opzichten doet hij denken aan de eerste Limburgse socialistische voorman, Willem Vliegen.

Jos Perry is bij uitstek de man om een heruitgave van dit boek te verzorgen, gezien zijn artikel over het socialisme in Maastricht 1884-1894 in de eerste aflevering van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (mei 1975). In zijn inleiding plaatst hij heel in het kort het Maastrichtse socialisme, het boek en de persoon van Ubachs. Afgezien van z'n personenregister en z'n chronologie zijn echter de 195 aantekeningen die hij bij de oorspronkelijke tekst maakte het belangrijkste. Ze bestaan gedeeltelijk uit uitleg van historische namen en begrippen, maar in veel gevallen zijn het ook verbeteringen van onjuiste mededelingen bij Ubachs. Deze was nl. een onzorgvuldige schrijver, m.n. wat betreft de periode vóór 1914, welke hij niet zelf bewust in Maastricht meemaakte. Het boek ontleent dan ook zijn belang aan twee zaken: het ooggetuigenverslag 1914-1934 en voor de tijd daarvóór 1814-1914 niet zozeer de feiten alswel de sfeer. Deze weet hij, waarschijnlijk van horen zeggen (bronnen vermeldt hij bijna nooit), zeer boeiend op te roepen. Veelal via anekdotes, fragmenten van liederen en gesprekken, dikwijls in sappig Maastrichts. Het boek wordt dan ook het beste getypeerd door de derde titel "Leed en strijd van Maastrichtse proletariaat". Over de Regouts komen we na het boek van Maenen (Petrus Regout 1801-1878, Nijmegen 1959) niet meer zoveel nieuws te weten, wel over de Maastrichtse arbeiders. Hun arbeidsomstandigheden worden door Maenen en vooral ook door Soeters (in "125

Sphinx Ceramique 100" Maastricht 1959) eenzijdig benaderd zoals Perry in bovengenoemd artikel al konstateert. De onmiskenbare eenzijdigheid van Ubachs aan de andere kant heeft ertoe geleid dat zijn boek tot nu toe zo weinig gebruikt werd. Deze heruitgave is belangrijk als tegenwicht tegen de sociale geschiedenis van Limburg, tot voor kort meestal slechts vanuit zuiver katholiek standpunt bedreven én als sfeervolle getuigenis door een Limburgse arbeider zelf. Het enige wat men in dit boek mist is een beredeneerde bibliografie van de Maastrichtse arbeidersbeweging, iets waartoe de inleider ongetwijfeld in staat zou zijn geweest.

Jan Lucassen.

Gerlof Verwey, Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking. Elseviers historische bibliotheek, Amsterdam-Brussel 1976, f. 49,50.

In het "Woord vooraf" dat professor I. Schöffer bovengenoemd boek meegeeft wordt wel met bijzonder veel klem benadrukt dat de lezer hier te doen heeft met het werk van een amateur (het woord "dilettant" dat hij meermalen gebruikt is minder op zijn plaats ook al wordt het gerelativeerd). Het lijkt er daardoor op alsof bij voorbaat een beroep wordt gedaan op grote lankmoedigheid van de lezer. Van de andere kant blijkt de auteur — uit een bekend geslacht, zakenman-in-rust, acht jaar aan dit werk bezig — de assistentie genoten heeft van een indrukwekkende rij specialisten die hem overhaalden opvattingen te herzien en teksten te herschrijven.

Enkele zwakke punten die door de 'inleider' worden aangestipt zijn geschiedenisdocenten misschien niet eens onwelkom. De voorliefde voor details en anekdotes kan hun functionele informatie verschaffen, al maakt ze de compositie van het werk hier en daar bepaald onevenwichtig. Het gewicht dat wordt gehecht aan de rol van grote persoonlijkheden mag ouderwets zijn, het kan voor onderwijsgevers wel eens zijn nut hebben. Aan het groot aantal persoonsnamen dat soms zonder enige 'bijstelling' wordt opgesomd hebben zij echter weinig. De ondertitel *Levensverhaal van zijn bevolking* kan natuurlijk moeilijk worden waar gemaakt. Daar staat tegenover dat de aandacht besteed aan het leven van de gewone man — zeker nieuwerwets — in de verschillende tijdperken met waardering vermeld mag worden. In de zogenaamde Gouden Eeuw had dit aspect echter gerust wat uitgewerkt mogen worden; nu ziet die periode er misschien wat al te rooskleurig uit.

De auteur behandelt laatstgenoemde periode op volkomen andere wijze dan traditioneel gebeurt. Voor hem komt de beschavingsgeschiedenis op de allereerste plaats; zelfs zo sterk dat de lezer op een gegeven moment, wat verbaasd, gaat zoeken of de politieke verwickelingen, de vele oorlogen, de staatsintellingen nog wel aan de beurt komen. Maar op dit punt mag de foutieve opvatting misschien eerder bij de lezer dan bij de auteur gezocht worden. De gesignaleerde tendens komt ook naar voren bij de behandeling van de Oudheid en de Middeleeuwen. Alweer: geschiedenisdocenten kunnen er waarschijnlijk profijt uit trekken.

Met waardering mag geconstateerd worden dat de schrijver grote prudentie aan den dag legt in zijn oordeel over personen en gebeurtenissen, met name waar het de Opstand betreft. Hij geeft blijk zijn literatuur — een indrukwekkende lijst, naar tijdperken en thematieken ingedeeld — degelijk gelezen en verwerkt te hebben. Mogelijk getuigt hij daarvan wat al te nadrukkelijk als hij zich hier en daar in de tekst zelf laat verleiden tot polemiek of moralisatie.

Het is niet moeilijk in zo'n lijvig boek — meer dan 1000 bladzijden in drie delen — punten aan te wijzen die men graag anders zou willen zien of fouten te signaleren. Om enkele voorbeelden te noemen: de schrijver verwacht wederdopers en doopsgezinden; hij noemt de hervormde godsdienst staatskerk; voor de 16e en 17e eeuw is "onder de wapenen roepen" wel een merkwaardig anachronisme (zo komen er wel meer voor); de Vrede van Munster had ook in de heel persoonlijke aanpak van de auteur meer aandacht verdient; de Plooiërij, die de laatste tijd nogal wat aandacht krijgt, wordt helemaal niet genoemd. Er zijn nogal wat opvallende drukfouten ongecorrigeerd gebleven.

Het blijft vreemd dat de hele opzet van deze Nederlandse geschiedenis strikt Klein-nederlands is. Hebben de adviseurs hun 'student-van-begeert' niet op deze weinig eigentijdse aanpak geattendeerd? Hebben ze hem misschien niet willen pressen een stuk van zijn werk nog eens over te doen?

Deze *Geschiedenis van Nederland* kan moeilijk gaan fungeren als handboek voor geschiedenisstudenten, waaraan grote behoefte bestaat. Voor praktiserende geschiedenisdocenten is het een werk dat nuttige en handige informatie verschaft en waaraan zij nog plezier kunnen beleven ook, want het is onderhoudend geschreven.

P.A.M. Geurts

J. Mac Lean, Geschiedenis der gasverlichting in Nederland, 1809-1850. Walburg Pers, Zutphen 1977. (56 blz.).

De uitgever merkte in zijn begeleidend schrijven op dat de auteur van dit boekje een weinig betreden pad van onze geschiedenis heeft ingeslagen met zijn publicatie en dat is een juiste constatering. De beschrijving van de geschiedenis van de techniek en haar toepassingen is niet een van de meest beoefende bezigheden van de minnaars van Clio.

Toch valt er in het kader van de belangstelling voor de industriële archeologie wel een gunstig perspectief te ontdekken.

De Engelse uitvinding van het steenkoolgas werd in Nederland bekend gemaakt en verbeterd door de predikant Koning, die naast zijn theologische gaven ook over een groot technisch talent beschikte. Vanuit de Bataafse en Franse tijd kwam onder Koning Willem I het gas vanuit het experimentele stadium in het praktisch toepasbare vlak terecht.

Er onstonden twee technieken, het steenkoolgas en het oliegas. Het laatste werd gewonnen uit landbouwzaden en kon gemakkelijk in stalen vaten gecomprimeerd en vervoerd worden. Het had ook het gunstigste rendement. Het stonk niet, gaf weinig corrosie en had een hoge lichtopbrengst. Toch won uiteindelijk het steenkoolgas het pleit. De prijs van steenkool bleef stabiel en de prijs van landbouwzaden en nieuwe technieken maakten ook de nadelen van het steenkoolgas minder groot.

In Nederland beet Den Haag het spits af door als eerste voor de verlichting van het Binnenhof gas toe te passen. Dit gebeurde in 1819, maar eerst in 1846 kreeg de toepassing van gas in Den Haag werkelijk betekenis. Rotterdam kreeg zijn gasfabriek in 1825 en in Amsterdam begon de gasproductie in 1822, maar kwam zij eerst in 1832 werkelijk van de grond.

Hoewel in deze steden, evenals in de overige Nederlandse steden, en dat waren er vrij wat, waar voor 1850 gas geproduceerd werd, de aandeelhouders meestal Nederlanders waren, was het toch de Engelse maatschappij Imperial Continental Gas Association uit Londen die in Rotterdam, Haarlem en Amsterdam de productie eerst goed geregeld heeft. Tegelijk echter wekte deze maatschappij naijver op. Nederlandse fabrikanten klaagden dat zij geen materialen mochten leveren. Hierbij dient opgemerkt dat Koning nog rond 1819 constateerde dat de Nederlandse nijverheid technologisch te veel achterstand had om deze geavanceerde producten voor de gasopwekking en het transport ervan te leveren. Waarschijnlijk heeft de uitdaging geholpen, want in een rapport van 1837 over de gasfabricage opperen de rapporteurs, technici van naam, de bestelling van materialen in Nederland als een reële mogelijkheid.

Tot 1875 heeft het gas het monopolie voor verlichting en verwarming. Daarna komt de electriciteit op.

In een kort bestek geeft Mac Lean veel technische informatie en vele gegevens over de eerste gasproducerende maatschappijen, niet alleen in Nederland, maar ook in België, dat tot 1830 nog deel uitmaakte van het Verenigd Koninkrijk.

Sociale gegevens zijn er niet te vinden. We horen niets over lonen en werkomstandigheden van het personeel in de gasfabrieken. Gegevens over de afnemers zijn, afgezien van de namen van enkele instellingen en gebouwen, waar gas gebruikt werd ook zeer schaars.

Als een eerste aanzet tot studie op dit terrein, dat in Nederland door de toepassing van het aardgas al tot de industriële archeologie gerekend kan worden, geeft het boekje nuttige zij het wat droge informatie.

P. van Hees

Barbara W. Tuchman, De kanonnen van augustus. Elsevier, Amsterdam/Brussel 1976, prijs f. 34,50.

'August 1914', het terecht befaamde epos over de eerste oorlogsweken van de 1e wereldoorlog, zal slechts bij weinig historici introductie behoeven. Sinds de oorspronkelijke editie verscheen (in 1963, spoedig gevolgd door een Duitse uitgave) hebben velen het onderhoudende relaas gelzen, niet zelden ook als lesvoorbereiding. Het betreft immers een van de noodlotsstonden van de mensheid, en menige episode uit dit strijdgewoel is geknipt voor een spannend verhaal. Barbara Tuchman weet hoe zij haar scène's moet opbouwen en inpassen in het grotere geheel; hoewel ik me ook bij herlezing afvroeg waarom zij het boek afbreekt aan de vooravond van de slag aan de Marne. Van al de voortbrengselen van de Angelsaksische traditie in de geschiedschrijving, met zijn nadruk op het literaire aspect, is dit een van de meest geslaagde die ik ken. En men vergis zich niet, de schrijfster is niet minder als onderzoeker dan als prozaïste actief geweest: de bibliografie en bronverwijzing in de oorspronkelijke

editie (helaas niet in de Nederlandse uitgave) beslaan tientallen pagina's. Zo kon zij de gebeurtenissen met haar eigen beeldend vermogen tot leven brengen als was zij er zelf bij geweest. Een kleine scène heeft zij ook zelf meebeleefd (rond de ontsnapping van de 'Goeben'), een charmant detail.

De kracht van het boek bergt de voornaamste zwakheid in zich. De literaire vorm vereist vereenvoudigingen, schematiseringen, stereotyperingen die ruimte bieden aan ongerelativeerde subjectiviteit, zelfs chargingen. De sympathie van de schrijfster ligt niet bij de Duitsers, en daarin kan ik haar gelijk geven, maar de manier waarop zij hen als volk, volksgroepen en personen sappigerwijs typeert nadert het karikaturale of overschrijdt die grens. Haar veelgeciteerde tweedeling van Duitse officieren (stierenekken en wespetailles) is exemplarisch voor haar stijl in deze. Ook Franse, Britse en Russische betrokkenen worden als merkwaardige kostgangers afgeschilderd, zodat het lijkt of er een moderne Obelix aan het werk is geweest (Rare jongens, die Europeanen).

Voor (krijgs)historisch ongeschoolden — zoals leerlingen met een speciaal onderwerp — zal het boek toch een stevige kluif zijn, door het veelvuldig opduiken van namen, militaire termen en nummers van legeronderdelen. Het persoonsregister en de — prima — kaartjes helpen hierbij wel, maar het blijft een hele opzoekertje wil men het nauwkeurig blijven volgen. Een lijst met krijgshaftige begrippen mis ik node.

Wat tenslotte de Nederlandse uitgave betreft: behalve de bibliografie ontbreekt ook een substantieel gedeelte van het oorspronkelijke fotomateriaal, en wat er nu bijgestopt is sluit nauwelijks op de tekst aan. De vertaling van Dr. A. Alberts is soms wat stroef zonder dat dit het verhaal schaadt, en bijna overal correct (maar dat 'onwaardeerbare' dagboek was natuurlijk 'onschatbaar', en 'Lorraine' ken ik als Lotharingen). Pas vanaf hoofdstuk 21, als het haast niet meer hoeft, worden de mijlen in kilometers omgerekend; de lezer heeft dan al vanaf hoofdstuk 17 de aantekeningen bij de noten moeten ontberen. Slordigheden die onnodig een fraaie uitgave ontsieren van een monumentaal meesterwerk over een oorlog zonder heroiek.

Gorrit Goslinga

Korte aankondigingen:

In *Hermeneus*, tijdschrift voor antieke cultuur, 49 (1977) nr. 4 (mei-juni) heeft de redactie het Rubensjaar aangegrepen om daar een themanummer aan te wijden. Noord- en Zuidnederlandse auteurs hebben bijdragen geleverd over 'Rubens en het Antwerpse humanisme' (F. Nauwelaerts); 'Rubens en de antieke kunst' (Fr. Baudouin); 'Rubens als oudheidkenner' (Marjon van der Meulen) en 'Rubens en de Haagse "Grote Kamee"' (A.N. Zadoks-Josephus Jitta). Dit losse nog meer bijdragen tellende en fraai geïllustreerde nummer is voor f. 9,90 te bestellen bij Tjeenk Willink Noordduyn, postbus 48 te Culemborg (men krijgt dan een acceptgirokaart toegestuurd).

Ook *Spiegel Historiael* heeft het juni nr. (1977) geheel aan Pieter Pauwel Rubens gewijd. Naast een algemeen artikel van Charles Wilson, treft men hier bijdragen aan over Rubens' woningen; zijn atelier; zijn optreden als schilder van historische taferelen; zijn visie op de wereld van de boer; zijn optreden op de kunstmarkt van die tijd en tenslotte de waardering voor zijn werk in de loop der tijden. De artikelen zijn evenals in het *Hermeneus*-nummer van specialisten als Fr. Baudouin, C. v.d. Velde, R.A. d'Hulst e.a. Over de quantiteit en kwaliteit van de illustraties hoeft men bij dit tijdschrift niet meer te schrijven. Die zijn voortreffelijk.

Het juli-augustus nummer omvat zowel qua tijdspanne als onderwerpkeuze een zeer groot deel van de ons bekende geschiedenis. R.S. Bagnall schrijft over politiewerk op het platteland in Romeins Egypte; H.L. Houtzager over Willem Piso, pionier der tropische geneeskunde; H. Renner over de zigeuners in Tsjecho-Slowakije; M.A. Prick van Wely over de music-hall en de revue als cultuurverschijnsel. Een nostalgische terugblik, evenals het artikel van Elsa Jansen over de inrichting van passagiersschepen, waarin aardige voorbeelden van toegepaste kunst in Nederland gegeven worden. De laatste wereldoorlog is onderwerp van G. Janssens' artikel over de 'Auslandorganisation der NSDAP in België' en in J.W.F. Stoppelman's artikel 'Camp Gibraltar', een Europees vluchtelingenkamp op Jamaica, waar o.a. uit Nederland gevluchte Joden verbleven.

Het september nummer heeft als speciaal te noemen onderwerpen Engelina P. de Booy's artikel over 'Plattelandsonderwijs en ouderacties' (een artikel n.a.v. haar dit voorjaar verschenen dissertatie). Verder valt te noemen 'Het beeld van de buitenmaatschappelijke in de late Middeleeuwen' van H. Pley. Een artikel over de 'varende luyden', dat zeker ook de leerlingen wel zal aanspreken. Zeer interessant is ook het verslag over een grote opgraving in Noord Engeland (Vindolanda) bij de Hadraianus muur. Er zijn daar niet alleen voorwerpen gevonden die op een langdurig verblijf wijzen, maar ook inscripties

— plankjes — met o.a. gegevens over de voorraadadministratie van het leger. Het echtpaar Vos-Gevers specialisten op het terrein van de R.K. Vlaamse studentenbeweging, heeft een overzicht geschreven over de Vlaamse studentenbeweging in Leuven in de jaren 1836-1940.

Hieruit blijkt dat vergeleken met het Noorden het politieke engagement van de Vlaamse student in die tijd groter was dan dat van zijn Noordelijke studiegenoten. De emancipatiestrijd van Vlaanderen bood de Leuvense student heel wat mogelijkheden, waarbij het waakzaam oog van de hoge geestelijkheid niet immer welwillend op hun handelen neerzag.

Het oktober nummer van *Spiegel Historiael* opent met een merkwaardig medisch-historisch artikel van G.T. Haneveld over 'De ledezitters van Jisp', waar in de 17e eeuw verschillende families bekwame orthopedische specialisten voortbrachten die van heinde en verre hun patiënten ontvingen en ze in het algemeen nog met succes wisten te genezen.

Oer-hollands is C. Baars' bijdrage over bedijkingen en inpolderingen in het Zeeuwse deltagebied. A.W. de Boer geeft een historisch overzicht van het probleem van de Molukkers. Verder is er een zeer leesbaar artikel van Van Kampen over het 19e eeuwse enfant terrible Johannes van Vloten, die in zijn Deventer tijd als maatschappij-kritisch element het Deventer establishment tegen zich in het harnas joeg. Tenslotte zijn er twee artikelen die ook binnen het onderwijs zeer bruikbaar kunnen zijn bij het illustreren van sociale veranderingen. Het gaat om de geschiedenis van de criminaliteit, waar Vanhemelrijck schrijft over bronnen en methoden van onderzoek en H. Zehr over 'Verstedelijking en criminaliteit in de 19e eeuw.'

Losse nrs. van *Spiegel Historiael* zijn verkrijgbaar via Bètapress, Postbus 355, Tilburg (tel. 013-426043).

In de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 92 (1977) alf. 1, vragen de volgende artikelen de aandacht. R. Abma geeft een beschouwing over 'Het plan van de arbeid en de SDAP'. Verder valt op een kritiek van Baudet en Drukker getiteld 'De afschuif van het gatal'. Het is gericht tegen de Jaarrede (1975) van Slicher van Bath voor het Historisch Genootschap, waarin deze zich enigszins gereserveerd uitliet over de cliometrie, de quantificeringstendenzen en modelconstructies die heden ten dage in de historische wereld nogal opgeld doen. Slicher van Bath antwoordt in hetzelfde nummer op een niet mis te verstane wijze. Tenslotte wijs ik nog op de bijdrage van L. Wils over de taalpolitiek van Koning Willem I. Het geeft een interessante afwijkende visie op het ontstaan van het Vlaams nationalisme. Niet als een reactie op Brussel maar dankzij de Belgische zelfstandigheid ontstond er, voortspruitend uit de geest van het Belgische nationalisme, ook een Vlaams-Belgisch nationalisme. Juist door het zich afzetten tegen Holland en niet door voort te bouwen op Willem I's vernederlandsing kwam de Vlaamse beweging opgang.

In *Varia Historica Brabantica*, V, 1976 (uitgave van Historische Sectie v.d. Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en ad f. 31,50 via het Bureau v.d. Prov. Genootschap, postbus 1104, Den Bosch te verkrijgen), is het aantal opstellen inderdaad gevarieerd. H.M. Brokken schrijft over 'De vestiging van de Duitse Orde te Gemert' en de geschiedenis van het middeleeuwse Brabant wordt voortgezet met nog een tweetal bijdragen, waar de institutionele geschiedvorder aan zijn trekken kan komen. Het gaat om 'Uit de historie van "dorp aan de rivier" van mevr. drs. L. van Tongerlo, waarin zij de vroegste geschiedenis van het Maasdorp Lith beschrijft en om mevr. drs. Van Lith-Droogleevers Fortuyn's artikel 'De stad 's Hertogenbosch en haar verhouding tot het landsheerlijk gezag ca. 1470-ca. 1500.'

W.A. van Hem levert een bijdrage over 'De Wedergeboorte van Bataafs Brabant in zinnebeelden herdacht — de allegorische wapenschilderijen in het Gouvernementsgebouw te 's Hertogenbosch'.

Minder specialistisch is de bijdragen van Prof. Van den Eerenbeemt over 'Een razzia op vagebonderend geboefte in 1817'. Een onderwerp waar hij gezien zijn onderzoekingen naar de armoede in de 18e en 19e eeuw al meer over geschreven heeft. Dr. C. Reijnders sluit de bundel af met een studie over 'Joden en Overheid in 's Hertogenbosch van de 18e tot de 20e eeuw'. Duidelijk laat hij de veranderende opvattingen zien over het vestigingsbeleid van de stelijke overheid t.a.v. de Joden onder de invloed van de Verlichtingsdenkbeelden en de Franse tijd. Opvallend is ook de aarzeling van de overheid om in religieuze zaken van de Joodse gemeente in te grijpen. Interessant is de opmerking van de schrijver over de grote nog onontgonnen hoeveelheid Jiddisch archiefmateriaal in het Bossche gemeentearchief. Hier zouden zeker gegevens te vinden zijn over hoe de Joden over de Nederlanders en hun overheden dachten.

Een index op personen en plaatsnamen sluit deze goed verzorgde bundel af.

v. H.

Stichting voor de Leerplan Ontwikkeling te Enschede

De Stichting voor de Leerplanontwikkeling (S.L.O.) te Enschede vraagt per uiterlijk 1 januari 1978 een

SECRETARIS M/V

voor de Adviescommissie Leerplanontwikkeling Geschiedenis en
Staatsinrichting. Vacature no. 7785.

Functie-informatie:

De ACLO Geschiedenis en Staatsinrichting is de opvolgster van de gelijknamige Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting en heeft tot taak de S.L.O. en de Minister van O. en W. adviezen te geven.

De secretaris van de ACLO Geschiedenis en Staatsinrichting wordt rechtspositioneel ondergebracht bij de S.L.O., maar werkt geheel ten behoeve van en onder verantwoordelijkheid van de ACLO Geschiedenis en Staatsinrichting. Vanuit zijn vakinhoudelijke deskundigheid heeft hij tot taak het proces van meningsvorming en adviesontwikkeling in de commissie te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden.

Tot zijn activiteiten behoren:

- het vervullen van de secretariele werkzaamheden voor de plenaire vergadering, het dagelijks bestuur en de subcommissies van de ACLO Geschiedenis en Staatsinrichting;
- het onderhouden van contacten met de S.L.O., de overheid, de onderwijspraktijk en andere instanties in de verzorgingsstructuur;
- het volgen van ontwikkelingen in de leerplanontwikkeling en in Geschiedenis en Staatsinrichting.

Functie-eisen:

Gedacht wordt aan een functionaris die door eigen onderwijservaring en studie inzicht heeft in de problematiek van Geschiedenis en Staatsinrichting, kennis heeft van onderwijskundige theorieën en ontwikkelingen in staat is zowel schriftelijk als mondeling goede contacten te onderhouden.

Aanstelling:

De aanstelling en bezoldiging geschieden volgens rijksregeling. De Algemene Burgerlijke Pensioenwet is van toepassing.
Standplaats Enschede.

Schriftelijke sollicitaties vóór 8 november a.s. te richten aan de directeur van de S.L.O., drs B. Wildeboer, Postbus 2041 te Enschede, onder vermelding van "secretaris ACLO-G en S".

Inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij de voorzitter van de commissie, Prof. dr. Roorda, telefoon 071-125681 (privé) of 071-132433 (kantoor) en bij de huidige secretaris, C.M.H. Bosch, telefoon 023-262723 (privé) of 023-257602 (kantoor).

S 030

Nieuw bij Elsevier

Prof. dr. P. J. Bouman

VRIJHEIDSHELDEN EN TERRORISTEN

Vijf eeuwen geweld in Europa

De aantasting van de bestaande sociaal-politieke orde door gewelddadig opererende groepen 'outlaws' is een verschijnsel van alle tijden. Velen van hen kregen in de legendevorming het aureool van wrekers van onrecht en vrijheidshelden. Professor Bouman heeft in dit boek een boeiend overzicht gegeven van dit verschijnsel in Europa van de zeventiende eeuw tot heden. Aan de hand van de treinkaping in Wijster laat de auteur zien hoe gecompliceerd de problematiek is. 208 blz., met 23 foto's. Paperback f 19,50.

Mark Strage

VROUWEN MET MACHT

Catharina de Medici, Diane de Poitiers, Marguerite de Valois

Dit boek behandelt een turbulente periode in de geschiedenis van Europa: de late renaissance van ca. 1539 tot 1590, en wel hoofdzakelijk aan het Franse hof der Valois. Op boeiende wijze beschrijft Strage het wel en wee van drie vrouwen, die toen in feite alle macht in handen hadden. Een duivelachtige, een ambitieuze en een lichtzinnige vrouw, die ieder voor zich een stempel drukten op de tijd waarin zij leefden. 332 blz., met 52 foto's. Gebonden f 39,50. Bij elke boekhandel.

DIDAKTIEKCOMMISSIE

DRS. J. BAALBERGEN, *voorzitter*, Sandbergstraat 8, Abcoude, tel. 02946-3207.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *secretaresse*, Wortelhaven 16, Dokkum, tel. 05190-4560.
P. DOVES, *penningmeester*, Praamstraat 2, Zaandam, tel. 075-161062, postrekening 1561752
t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
H. de LANGEN, *2e penningmeester*, Rijnsburglaan 23, Heerde (Gld.) tel. 05782-2516.
DRS. J. BROUWER, Elst (Gld.)
DRS. L.G. DALHUISEN, Warmond.
H. van der VEEN, Veendam.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Nieuw-Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Apeldoornseweg 31.	<i>Heerlen:</i>	Parallelweg Zd. 69, Hulsberg.
<i>Amsterdam:</i>	Plantage Muidergracht 35 I	<i>Hengelo:</i>	Tollensstraat 1, Goor.
<i>Den Bosch:</i>	Brede Haven 37, Den Bosch.	<i>Leeuwarden:</i>	De Kei 462.
<i>Breda:</i>	St. Bavostr. 96	<i>Maastricht:</i>	Veldspaatstraat 23.
	Rijsbergen.	<i>Rotterdam:</i>	Van der Helmstraat 27.
<i>Eindhoven:</i>	Barrierweg 196, Eindhoven.	<i>Utrecht:</i>	Marnixlaan 75, Amersfoort.
<i>Goes:</i>	Spanjaardstr. 37, Middelburg.	<i>Venlo:</i>	Leunseweg 2, Venray.
<i>Groningen:</i>	Verlengde Frederikstr. 9 A	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
<i>Den Haag:</i>	L. v. Galenstraat 68.	<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 11, Harderwijk.

MAVOCOMMISSIE

J.P.M. HENKES, *voorzitter*, Kerkendijk 96 b, Someren-Heide, tel. 04937-3230.
Chr.B. BERENSCHOT, *secretaris*, Dr. A. Plesmanlaan 334, Maarssen, tel. 03465-4327.
P. DOVES, Praamstraat 32, Zaandam, tel. 075-161062.
H. ZWARTEVEEN (CLBO), Pr. Irenelaan 51, Leusden-Z, tel. 033-40879.
N. HOOVELD, Touwslagerstraat 11, Duiven (Gld.) tel. 08367-1945.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE ACADEMIES (PEDAK)

DR. F.G.G. GOVERS, *voorzitter*, Elzenstraat 12, Uden (N.Br.) tel. 04132-64117.
P.W. BROUWER, *secretaris*, Esdoornlaan 1, Rotterdam-12, tel. 010-226431.
DRS. N. BAKKER, Troelstralaan 9, Weesp, tel. 02940-10700.
J.E. BROUWER, Draflaan 8, Gorssel, tel. 05759-2608.
B. SCHLAMAN, Hettenheuvellaan 27, Eindhoven, tel. 040-436507.

ONDERWIJS-ADVIES COMMISSIE

M.J. van VELZEN, *voorzitter*, Mgr. van Gilsstraat 6, Kerkrade, tel. 045-455941.
DRS. C.W. KOREVAAR, *secretaris*, Koningin Wilhelminalaan 8, Haarlem, tel. 023-324379.
J.W. JANSEN, Buitenruststraat 35, Voorburg, tel. 070-870442.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, Oosterhout (N.Br.) tel. 01620-26665

Geschiedeniswerkplaats

met o.a. de **nieuwe** onderwerpen voor het experimentele centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting in 1978.

De verzameltitel *Geschiedeniswerkplaats* geeft het klimaat aan waarin de katernen worden geschreven. De klas is in deze opvatting geen winkel waar de leraar kant en klare informatie aan de leerlingen doorgeeft. Het lokaal is eerder een werkplaats waar leerlingen onder leiding van de leraar oefenen in het op verschillende manieren *werken* met historisch *materiaal* en *gereedschap*.

Bestemming

Behalve in het kader van het experimentele centraal schriftelijk examen kan het materiaal worden gebruikt bij de behandeling van de twintigste eeuw of als bijzonder onderwerp.

De leerling

Het losbladige leerlingenmateriaal bestaat uit: basisteksten — chronologie — begrippenlijst — gedifferentieerde verwerking.

Docentenhandleiding

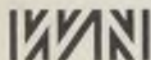
In de docentenhandleidingen worden de opdrachten en eindtoetsen uit het leerlingenmateriaal uitvoerig becommentarieerd. Met nadruk wordt erop gewezen dat het leerlingenmateriaal pas kan functioneren in combinatie met de docentenhandleiding.

J. Beetsma c.s.: Geschiedeniswerkplaats

1	De Koude oorlog	ISBN 90 01 06420 5	f 6,50
2	Het Midden-Oosten	ISBN 90 01 06421 3	f 7,20
	Docentenhandleiding 1 - 2	ISBN 90 01 06423 X	f 8,40
5	Verenigde Staten	ISBN 90 01 06426 4	f 6,90
6	Sovjetunie	ISBN 90 01 06428 0	f 6,90
	Docentenhandleiding 5 - 6	ISBN 90 01 06427 2	f 5,80

Verkrijgbaar bij de boekhandel en de uitgever.

De docentenhandleidingen kunnen alleen voor rekening worden gezonden (evt. met recht van retour).

Wolters-Noordhoff